ПОНАД УСЕ

СТАВИВ ІСТИНУ

(Ф.І.ШМІТ)

Про творчість видатного мистецтвознавця Федора Івановича Шміта в різні часи писали по різному: з захопленням - у 20-ті роки, непримиримо як про націоналіста - у 30-50-ті, зважено-доброзичливо - починаючи з шістдесятих. Обійти ж увагою науковий доробок цієї яскравої особистості не міг жоден серйозний дослідник візантійського та давньоруського мистецтва, питань теорії мистецтвознавства чи музейного будівництва. І все ж роки сталінського лихоліття, за яких Ф.І.Шміт був безпідставно репресований, зробили свою справу, покривши завісою мовчання, а то й відвертих фальсифікацій, багато з сторінок його насиченого життя.

Народився Ф.І.Шміт 3 травня 1877 р. у Петербурзі в обрусілій німецькій сім'ї. Його мати, Марія Карлівна (дівоче прізвище Шуберт) померла рано, коли хлопець ще навчався в гімназії. З батьком, який зумів дослужитися до чина дійсного статського радника і спадкового дворянства, стосунки у сина не склалися. Навчаючись у Петербурзькій німецькій класичній гімназії (закінчив 1894 р.), він ще терпів його жорстоку, деспотичну вдачу. Коли ж восени 1895 р. був зарахований на історико-філологічний факультет Петербурзького університету, без жалю залишив рідну домівку, відкривши першу сторінку власного самостійного трудового життя[1].

В університеті вчителями Федора Шміта були такі корифеї вітчизняної науки як академіки Н.Нікітін, В.Ерштедт, професори Ф.Зелінський, І.Холодняк, С.Платонов, Н.Карєєв. А в 1897-1899 рр. йому пощастило навчатися у талановитого дослідника мистецтва Стародавнього Єгипту та Греції, італійського Відродження і Стародавньої Русі Л.Прахова, уроки якого багато в чому визначили подальшу наукову долю вченого.[2]

Позначилося на ній і майже дворічне перебування Шміта (1899-1901 рр.) на посаді домашнього учителя в сім'ї російського посла у Римі О.Нелідова. Власник великої художньої колекції і тонкий знавець мистецтва, останній активно сприяв мистецтвознавчим студіям Федора Івановича, який, користуючись нагодою, познайомився з музеями і пам'ятниками Риму і Флоренції, Сієнни і Венеції, працював у бібліотеках і наукових установах столиці Італії. Як наслідок - на державних іспитах за університетський курс у травні 1990 р. Федір Шміт показав блискучі знання і отримав диплом першого ступеню. Високу оцінку професорів університету заслужила дипломна робота Федора Івановича "Про походження і еволюцію корінфської капітелі". Отже, цілком заслужено початкуючого дослідника залишили на кафедрі історії і теорії мистецтва для підготовки до професури.[3] Щоправда, стипендії Ф.Шміту не призначили і він змушений був повернутися до Нелідових. Тут, у Римі продовжив свої наукові розвідки, в 1901 р. опублікував невелику замітку про Праксітелеву статуетку з нелідовської колекції. Цього ж року за допомогою свого патрона отримав трирічне відрядження для проходження магістратури у Російському археологічному інституті в Костянтинополі. На пропозицію директора останнього - Ф.Успенського обрав за тему дисертації дослідження визначної пам'ятки візантійського мистецтва - Церкви Спасителя у колишньому монастирі Хори, перетвореному в мечеть Кохріє-Джамі. Збираючи матеріали для дисертації, дослідник багато подорожував - відвідав стародавні міста Малої Азії, Греції та Італії[4].

В червні 1904 р. Ф.І.Шміт повертається до Росії. Починає викладати у Петергофській гімназії, аналізує та впорядковує зібрані матеріали. Для їх поповнення в 1905 р., під час літніх канікул знову

прямує до Костянтинополя. Зрештою, завершує дисертаційне дослідження і в 1906 р. виїздить на декілька місяців до Софії, де готує до друку монографію про Кохріс-Джамі. Праця вченого по дослідженню староболгарських пам'яток не залишилась непоміченою у Болгарії. Вже наступного року він отримує запрошення від Софійського університету для продовження розпочатих студій. Прийнявши його з великим задоволенням, Федір Іванович, як він сам любив говорити, сходив пішки і об'їздив Болгарію з кінця в кінець, досліджував на її території унікальні пам'ятки культури минулого[5].

Влітку 1908 р. Ф.І.Шміт призначається вченим секретарем Російського археологічного інституту у Костянтинополі, де і жив зі своєю молодою дружиною Павлою до 1912 р. За цей час захистив дисертацію (1909 р.), видрукував низку статей і рецензій, підготував рукопис монографії про Успенську церкву в Нікеї[6].

Восени 1912 р. Ф.І.Шміт переїхав до Харкова, де очолив одночасно кафедри загальної історії та теорії мистецтв в університеті й Вищих жіночих курсах[7]. Своїми блискучими лекціями, уважним ставленням до слухачів та колег швидко завоював авторитет серед студентів та викладачів. Вже в 1913 р. він був обраний деканом історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів, а згодом - і Харківського університету.

Як і раніше, кожну вільну хвилину Федір Іванович використовував для наукових досліджень пам'яток історії та культури. З цією метою влітку 1913 р. вчений відвідав Відень, Трієст, Венецію, Равенну, Флоренцію, Новгород і Псков. Влітку 1914 р. він планував після короткого відпочинку в Німеччині здійснити подорож по Далмації. Однак ці плани порушила перша світова війна. На кілька місяців Федір Іванович внаслідок військових дій був затриманий у Берліні, та і цей час використав з користю для справи - роботи в бібліотеках та музеях столиці Німеччини[8].

Повернувшись на початку 1915 р. до Харкова, Федір Іванович засів за обґрунтування необхідності комплексних фундаментальних досліджень Софійського собору у Києві, про який писав ще в 1913 р.[9]. Влітку 1915 р. спільно з художником Л.Тараном, який знімав копії софійських мозаїк, ще раз переконався у своєчасності цього важливого завдання[10]. Восени 1915 р. спробував вирішити його самостійно, але підтримки з боку офіційної влади Києва так і не отримав. Поїхав до Петербурга, в урядових колах країни доводив на прикладі Софії Київської необхідність пізнання першовитоків вітчизняної культури. Але знову наштовхнувся на запону нерозуміння.

Справа, здавалось, зрушила з місця весною 1918 р., коли Ф.І.Шмітові вдалося отримати від з Міністерства народної освіти гетьманського уряду 25 000 крб. на дослідження собору. Вже підібрав штат помічників, готувався розпочати відповідні роботи, коли митрополит Антоній звернувся з проханням перенести їх на весну 1919 р., пообіцявши додаткову фінансову допомогу ще й на ремонт собору. Так що в 1918 р. Ф.І.Шміт обмежився фотофіксацією фресок Софії, а разом і Михайлівського Золотоверхового собору, без детального наукового дослідження цих пам'яток[11]. Щоправда, на той час проблеми вивчення пам'яток поступилися місцем завданням їх охорони та збереження для нащадків. В умовах революційного 1917 р., писав згодом в одній із своїх праць Ф.І.Шміт, "... охорона пам'яток мистецтва і старовини, яка лише несміливо намічалась в останні роки царизму... стала відразу актуальним завданням і надзвичайно важливою сферою державного управління... Необхідно було на зовсім нових підвалинах створювати ціле законодавство, для якого ні російська дореволюційна, ні західноєвропейська практика не давали прецедентів"[12].

Сповнений почуття відповідальності за долю історико-культурної спадщини, Федір Іванович з головою поринув у пам'яткоохоронну роботу[13]. Вже в 1917 р. він працював у складі комісії, яка здійснювала облік та охорону пам'яток у покинутих поміщицьких маєтках, церковних ризницях. А в лютому 1919 р. без вагань увійшов до колегії щойно створеного Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС), очолив у ньому музейну секцію[13].

В архівах збереглася програма діяльності музейної секції ВУКОПМИСу, розроблена у березні 1919 р. Ф.І.Шмітом. Нею, зокрема, передбачалось провести загальнореспубліканську реєстрацію музейних пам'яток в приватних та державних зібраннях, розробити проект закону про заборону їх вивозу за межі України, обмеження прав окремих власників цінних експонатів у разі виникнення небезпеки для їх охорони. З метою поширення знань і культури серед широкого загалу секцією планувалось утворити мережу стаціонарних та пересувних музеїв і виставок в усіх повітових та губернських містах України. Визначались також основні завдання у видавничо-пропагандистській сфері[14].

Приділяючи особливу увагу становленню та розвитку музеїв та охороні музейних пам'яток, Ф.І.Шміт дбав також про збереження архітектурних об'єктів, сприяв зміцненню місцевих пам'яткоохоронних органів, підтримував особисте листування з багатьма їх співробітниками[15].

В грудні 1919 р. відразу після звільнення Харкова від денікінців, Ф.І.Шміт поставив перед органами Радянської влади питання про відновлення пам'яткоохоронних органів. Він сприяв утворенню

Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, до роботи в якому залучив Д.Багалія, М.Сумцова, С.Таранущенка, О.Федоровського та інших. Улітку 1920 р. вчений виступив з ініціативою відновлення ВУКОПМИСу, в серпні цього ж року увійшов до його складу, а у вересні - був затверджений заступником голови пам'яткоохоронного органу [16]. У Харкові Ф.І.Шміт заснував і очолив Музей дитячої творчості, при якому вів науковий семінар по дослідженню психології дитячої творчості [17].

Незважаючи на переобтяженість організаційними справами, у Федора Івановича вистачало часу і на наукові студії. В 1919 р. у видавництві "Союз" вийшла друком його фундаментальна праця "Мистецтво. Його психологія, його стилістика, його еволюція" [18], в якій дослідник намагається визначити основні рушійні сили та закономірності розвитку мистецтва. Цього ж року побачило світ його узагальнююче дослідження "Мистецтво старої України-Русі" [19].

Висловлені у цих та інших роботах погляди Ф.І.Шміта по різному сприймалися його сучасниками, однак обійти їх увагою не міг жоден мистецтвознавець. Не випадково, на одному із засідань Українського наукового товариства у Києві була заслухана доповідь С.О.Гілярова про науковий доробок Ф.І.Шміта [20]. В 1918 р. Федора Івановича обрали членом секції мистецтв УНТ [21], а весною 1921 р. - академіком Української Академії наук [22].

Переїзд Ф.І.Шміта до Києва, де знаходились основні академічні установи, виявився, однак, непростою справою. Ще 7 грудня 1920 р. органи Надзвичайної комісії заарештували вченого за підозрою у належності до промонархічного Національного центру та згоду, яку він начебто дав, балотуватися на виборах до Харківської міської думи під час денікінської окупації міста. Вже на першому допиті - 10 грудня - слідчий переконався у тому, що в гласні думи Ф.І.Шміт своєї кандидатури не виставляв. Тому, коли нарком освіти УРСР Г.Ф.Гринько звернувся до НК (надзвичайної комісії - ред.) з заступництвом за Федора Івановича, вченого звільнили з тюрми під підписку про невиїзд. Очевидно, після допиту 10 січня 1921 р. з Ф.І.Шміта зняли і підозру в належності до Національного центру. Принаймні, слідчий Могила у своєму попередньому висновку в справі Національного центру пропонував слідство проти Ф.І.Шміта припинити.

З висновком Могили, однак, не погодились члени розпорядчого засідання Харківського ревтрибуналу, які 21 квітня 1921 р. висунули проти Ф.І.Шміта звинувачення у підготовці "Звернення вчених Півдня Росії до вчених Західної Європи". Цей документ вийшов з кіл монархічно настроєних вчених Харкова восени 1919 р. і містив заклик до громадськості Євпропи прийти на допомогу армії Денікіна в її боротьбі проти "руйнівного поступу більшовиків". За свідченнями В.Левицького, його підписали близько 600 науковців, викладачів вузів Харкова. Був серед них і Ф.І.Шміт, який поставив свій підпис під відозвою, навіть не ознайомившись з її змістом. Причому цей факт він аж ніяк не приховував від слідства і дав вже на першому допиті відповідні свідчення. Промовчавши з цього приводу, Федір Іванович міг легко позбутися неприємностей - у слідчих не було не лише оригіналу, з прізвищами тих, хто підписав документ, а навіть повної копії тексту звернення. Однак Федір Іванович завжди - і в науці, і в житті - істину ставив понад усе.

Під час слідства, і на засіданні Ревтрибуналу, яке відбулося 24-29 квітня 1921 р., Ф.І.Шміт розкрив мотиви, якими керувався, коли ставив підпис під зверненням. Справа в тому, що денікінці занесли його до списків неблагонадійних (співробітничав у радянських установах). А тому відмова від підпису під заявою могла спричинити неприємності як Федору Івановичу, так і його родині. Щоб уникнути їх, Ф.І.Шміт і підписав звернення, не задумуючись над його політичною спрямованістю.

Виступ Ф.І.Шміта на засіданні Ревтрибуналу переконує у щирості його слів. "Коли в кінці 1919 р., - говорив він, - перед нами усіма постало питання виїздити чи не виїздити, ховатися чи не ховатися, для мене це питання було зрозумілим. Моє місце тут, в Харкові, а не на боці Денікіна. Я залишився і вважав, що я чистий перед Радянською владою. Я помилився. Виявляється, я вчинив проступок, все значення якого мені стало зрозумілим лише тепер".

Революційний трибунал засудив Ф.І.Шміта до трьох років позбавлення волі з застосуванням громадсько-примусових робіт. Щоправда, вирок вважався умовним, а сам Федір Іванович направлявся для роботи за фахом. При цьому йому встановлювався випробувальний строк - один рік [23]. Так що на постійне місце проживання в Києві Ф.І.Шміт зміг перебратися лише після того, як органи Надзвичайної комісії задовольнили відповідне клопотання відносно нього з боку Наркомату освіти України [24]. У травні 1921 р. Федір Іванович був уже в науковій столиці України.

Київський період - один з найбільш напружених у творчій біографії вченого. Вражає різноплановість та насиченість його діяльності, як і наполегливість, з якою він долав перешкоди та труднощі.

Переконливим свідченням цьому є та роль, яку відіграв Ф.І.Шміт у становленні провідної установи ВУАН по дослідженню й охороні історико-культурної спадщини України - Археологічного комітету.

Перші спроби його заснування були зроблені вже в середині 1920 р. Однак утворений тоді при Українській Академії Наук Археологічний комітет під головуванням В.Данилевича розгорнути роботу не зміг[25]. Пізніше, 1 лютого 1921 р. з ініціативи гуртка діячів науки та культури Києва було скликано організаційне засідання нового Археологічного комітету. Однак Спільне зібрання УАН не визнало його статусу як самостійної наукової установи. В результаті, вже в березні 1921 р. комітет фактично припинив свою діяльність[26].

Зіткнувшись з подібним перебігом подій, Спільне зібрання УАН 30 травня 1921 р. пішло на компроміс - визнало за необхідне об'єднати археологічну секцію Українського наукового товариства і Археологічного комітету в єдину археологічну секцію при історико-філологічному відділі ВУАН з тим, щоб Комісія самостійно сформувала Археологічний комітет[27]. Проте і це рішення було зустрінуто в певних колах київських археологів і мистецтвознавців без особливого ентузіазму.

Невідомо, чим би закінчилось протистояння між різними групами науковців, якби Ф.І.Шміт не переконав їх покласти в основу вирішення питання про організаційне оформлення нової інституції рішення Спільного зібрання УАН від 30 травня 1921 р. Не випадково на об'єднаному засіданні Археологічного комітету та Археологічної секції УНТ саме Федору Івановичу було доручено розробити проект статуту Археологічної комісії[28].

Вже 13 липня 1921 р. Ф.І.Шміт вніс розроблений ним проект статуту Комісії на обговорення першого (історико-філологічного) відділення ВУАН. В проекті чітко формулювались завдання Комісії:

"а) всебічний науковий опис, вивчення, видання пам'яток мистецтва, старовини й природи, а також розгортання наукових підвалин охорони цих пам'яток в межах УСРР;

б) теоретична розробка всіх питань, що стосуються матеріальної етнографії та історії мистецтв;

в) вивчення питань теорії та практики музеєзнавства у всіх його галузях".

Для здійснення цих завдань Археологічній комісії передбачалось надати право розробляти законопроекти та інструкції в межах її компетенції, а також входити з відповідними клопотаннями до республіканських та закордонних установ, скликати з'їзди та брати участь в українських і закордонних форумах з питань етнографії, археології, історії, мистецтва та музеєзнавства; організовувати комісії, експедиції, товариства з метою дослідження і охорони пам'яток. Комісія також мала сприяти ВУКОПМИСу в розробці планів наукового вивчення та охорони пам'яток, опікуватись підготовкою відповідних фахівців та пропагувати історико-мистецьку спадщину України. Роботу Комісії планувалось вести в шести постійних секціях: археології, матеріальної етнографії, архітектурно-монументальній, історії мистецтв, пам'яток природи, музеєзнавства[29].

Затвердивши 14 липня 1921 р. статут Археологічної комісії, Перше відділення ВУАН прийняло рішення про включення до її складу М.Біляшівського (завідуючий секцією музеєзнавства), В.Іконнікова (секція археології), Ф.І.Шміта (секція історії мистецтва). Окрім того, було вирішено включити до Археологічної комісії співробітників аналогічних академічних установ, які до 1 серпня 1921 р. повідомлять про свою згоду в ній працювати[30]. Таким чином, рішення Першого відділення ВУАН відкривали перед Археологічною комісією перспективу стати провідним науковим осередком України по дослідженню пам'яток республіки. Цілком заслужено на засіданні Археологічної комісії від 9 серпня 1921 р. головою її президії обрали Ф.І.Шміта[31].

Під безпосереднім керівництвом Ф.І.Шміта Археологічна комісія розпочала активний пошук форм і методів своєї роботи. Вже на засіданні від 16 серпня 1921 р. серед невідкладних справ Археологічної комісії було визнано за необхідне проведення реєстрації установ та організацій, що займалися вивченням і охороною пам'ятників мистецтва та старовини на Україні; заснування центрального фотоархіву пам'яток; здійснення обліку історико-монументальних пам'яток та музеїв.

Комісія також вказала на виняткове значення участі в пам'яткоохоронній роботі вчених, творчих працівників, широкої громадськості[32]. З цією метою 31 серпня 1921 р. вона затвердила текст звернення "Всім установам і товариствам, що розробляють питання археології, історії мистецтва, матеріальної етнографії і музеєзнавства і дбають про охорону пам'яток мистецтва, старовини й природи". В ньому, зокрема, говорилося, що "пам'ятники мистецтва, старовини й природи знаходяться під особливим захистом закону - але цей захист занадто часто стає фіктивним через недбалість, несвідомість тих людей, в розпорядження яких при сучасних умовах перелічені пам'ятки попадають, або можуть попасти". Тому, наголошувалось у зверненні науковців, "чим більша небезпека, що загрожує документам про минуле й творчість України, які ніщо не може замінити; - тим більше повинні ми дбати про те, щоби зберегти їх, зареєструвати, вивчити, описати, видати й популяризувати"[33].

Поставивши перед Археологічною комісією досить широкі і складні завдання, як в галузі організації та координації вивчення пам'яток, так і їх охорони, Ф.І.Шміт зумів об'єднати навколо них провідних фахівців республіки: М.Ф.Біляшівського, М.П.Василенка, О.С.Грушевського, Ф.Л.Ернста, В.Є.Коз-

ловську, Г.Ф.Красицького, М.О.Макаренка, Г.Г.Павлуцького, М.Павловського, А.Х.Середу, Д.М.Щербаківського, В.І.Щербину та ін. Всього ж згідно з проектом штатного розкладу, затвердженого 31 серпня 1921 р. Археологічною комісією, вона повинна була мати 47 співробітників [34].

Готуючись до обговорення проекту статуту і штатів Археологічної комісії ВУАЕ на Спільному засіданні, Федір Іванович був переконаний, що прийняті на ньому рішення ще більше піднесуть авторитет комісії, сприятимуть дальшому розгортанню її роботи. І дійсно, після доповіді Ф.І.Шміта Спільне зібрання своїми рішеннями від 1 та 6 вересня 1921 р. затвердило обидва подані ним документи. Однак щодо штатів робилося досить суттєве уточнення: Академія погоджувалась оплачувати працю лише голови, секретаря і одного постійного співробітника Комісії. Інші її члени такого права позбавлялись до налагодження регулярного фінансування державою самої ВУАН [35].

7 вересня 1921 р. Ф.І.Шміт доповів про це рішення на пленумі Археологічної комісії. Після його обговорення пленум визнав "небажаним фіктивне існування комісії" і оголосив, що вона "відкладає здійснення своїх адміністративних та організаційних завдань... до того моменту, коли Археологічна комісія буде мати кошти на операційні видатки". Разом з тим, розуміючи актуальність завдань дослідження та охорони історико-культурної спадщини, пленум прийняв рішення продовжити наукову діяльність членів Археологічної комісії на підставах колишнього Українського наукового товариства [36].

Керуючись інтересами справи, Ф.І.Шміт восени 1921 р. ще не раз звертався до Спільного зібрання ВУАН, її історико-філологічного відділу з проханням надати матеріальну підтримку Археологічній комісії. Зрештою, в жовтні 1921 р. ВУАН виділила кошти на оплату 11 штатних одиниць Комісії: 3 членів президії і 8 наукових співробітників секцій [37]. Однак скорочення державних асигнувань на утримання академічних установ з початку 1922 р. не дало можливості провести в життя і це рішення.

Можна лише здогадуватися про внутрішній морально-психологічний настрій Федора Івановича, який бачив жахливий стан охорони історико-культурної спадщини республіки і водночас відсутність необхідної практичної допомоги з боку держави. Більше того, вже в середині 1921 р. фактично припинив існування ВУКОПМИС, а на початок 1922 р. і Головмузей НКО України, до якого перейшли функції охорони пам'яток та координації зусиль наукових установ, музеїв, окремих вчених по їх дослідженню. Щоправда, пам'ятки не залишалися зовсім без якого б то не було догляду - ці обов'язки покладалися на екскурсійно-виставочно-музейні секції політосвітніх органів республіки, та у своїй роботі вони основну увагу звертали на пам'ятки, включені в екскурсійну мережу.

За таких умов Ф.І.Шміт погодився стати на чолі Археологічного комітету, який би при мінімальних штатах здійснював усі передбачені статутом Археологічної комісії науково-консультативні та координаційні функції з питань дослідження й охорони пам'яток мистецтва і старовини. Вже 6 лютого 1922 р. Спільне зібрання ВУАН затвердило склад Археологічного комітету, до якого окрім Ф.І.Шміта (голова) увійшли М.Ф.Біляшівський та М.П.Василенко [38].

Кожного тижня в кабінеті мистецтв ВУАН, утвореному за ініціативою Ф.І.Шміта в липні 1921 р., обговорювались найважливіші пам'яткоохоронні завдання, вироблялись відповідні рішення, звернення до державних органів та установ. Як свідчать документи, це була справді подвижницька діяльність високоповажних. "Академія,- читаємо в доповідній записці,- з якою звернулися в 1922 р. до Наркомату освіти України президент ВУАН В.І.Липський та її секретар А.Ю.Кримський,- не має ніяких коштів на утримання Археологічного комітету, так що академікам з його складу самим доводиться бути і секретарями, і машиністками, і кур'єрами... Немає (коштів) також і на поштові та телеграфні витрати, не кажучи вже про відрядження, надзвичайно необхідні" [39].

Незважаючи на надзвичайно важке матеріальне становище, вже влітку 1922 р. Археологічний комітет підняв питання про надання йому "прав наукового контролю за діяльністю усіх місцевих органів охорони пам'яток, заступництва за пам'ятки, яким загрожує небезпека... організації справи охорони і вивчення пам'яток" [40]. Відповідне рішення Археологічний комітет прийняв на засіданні, що відбулося 17 червня 1922 р. Пізніше, 26 червня Ф.І.Шміт повідомив про нього Неодмінного секретаря ВУАН А.Ю. Кримського, а 3 липня обгрунтував його на Спільному засіданні Академії.

Слід віддати належне членам Спільного зібрання ВУАН, які поділяли стурбованість Ф.І.Шміта станом охорони пам'яток України. В прийнятому рішенні вони доручили Археологічному комітету розробити доповідну записку до уряду України, в якій би викладались пропозиції вчених щодо поліпшення організації справи охорони історико-культурної спадщини республіки [41].

Розроблена в липні 1922 р. Археологічним комітетом і незабаром подана до Наркомату освіти доповідна записка ВУАН - зразок безкомпромісного і принципового підходу до проблем охорони і дослідження пам'яток. "Всеукраїнська Академія наук, - вказувалось в ній, - вважає своїм обов'язком звернути увагу Наркомосвіти на те, що як би ми не оцінювали ту реорганізацію музейної справи, яка зараз здійснена, нею не вирішуються питання щодо охорони пам'ятників мистецтва і старовини в усьому

його об'ємі. Окрім пам'яток, що вже зберігаються в музеях, окрім пам'ятників, що можуть бути метою екскурсій, існують на Україні пам'ятники, які ще лише повинні бути знайдені і зібрані, а саме: археологічні, етнографічні і портативні, живописні і скульптурні, а зверх того - пам'ятники монументальні... Знехтувати, безумовно, всіма тими пам'ятниками, які поки що не зібрані - неможливо тому, що це означало б наперед змиритися з загибеллю і розкраданням незамінимих, можливо, цінностей". В зв'язку з цим у доповідній вказувалось на необхідність збереження у губернських центрах республіки пам'яткоохоронних органів та підпорядкування їх у науковому плані Академії наук[42].

Розглянувши доповідну записку ВУАН, заступник Наркома освіти України Я.П.Ряппо направив її до Наукового комітету з пропозицією "терміново розглянути і провести через Президію". Так у затверджений 22 листопада 1922 р. ВУЦВКом Кодекс законів про народну освіту були включені положення, згідно з якими на політосвітні органи республіки покладались обов'язки по виявленню і охороні не лише екскурсійних, а й інших історико-культурних об'єктів[43].

У зв'язку з цим дещо поліпшилось і становище Археологічного комітету, до складу якого за пропозицією Ф.І.Шміта восени 1922 р. було включено академіка ВУАН О.П.Новицького[44]. Авторитет Комітету зріс не лише серед наукових, а й серед широких громадських кіл, на підтримку яких він якраз і орієнтувався у своїй роботі. Музеї республіки за власною ініціативою почали надсилати до Комітету річні звіти, погоджувати з ним свої плани роботи.

Відтак на початку 1924 р. Наркомат освіти України звернувся до Археологічного комітету з пропозицією про надання йому статусу Всеукраїнського та прав вищого наукового контролю з питань дослідження і охорони пам'яток. Вже на кінець року був затверджений відповідний статут Всеукраїнського археологічного комітету, а його членами обрані відомі українські вчені: П.Курінний, М.Макаренко, Д.Щербаківський, Н.Заглада, В.Козловська, М.Рудинський, А.Середа та ін.[45].

Таким чином ідеї Ф.І.Шміта про створення авторитетного і представницького органу дослідження і охорони пам'яток України, сформульовані ним ще при розробці статуту Археологічної комісії в 1921 р., хоча і через певний час, але все ж були реалізовані 5 вересня 1924 р. Ф.І.Шміт звернувся до Археологічного комітету з проханням звільнити його від головування в ньому. Цей крок був продиктований перш за все інтересами самої справи. В зв'язку зі зміною складу Комітету, - пояснював Федір Іванович своє рішення, вважав би за доцільне, щоб на чолі Комітету стояв авторитетний український вчений[46].

Затвердження за Археологічним комітетом високого статусу республіканського пам'яткоохоронного органу стало можливим лише завдяки постійній та напруженій науково-дослідній і організаторській діяльності його членів, і в першу чергу академіка Ф.І.Шміта. Зокрема, виключно принциповою була його позиція в ході кампанії 1922 р. по вилученню церковних цінностей в фонд боротьби з голодом, який охопив того року ряд південних районів РРФСР і України.

Як відомо, кампанія, одним із завдань якої було нагромадження валюти для закупівлі продуктів за кордоном, проходила в республіці у відповідності з декретами РНК РРФСР від 23 лютого 1923 р. та постановою ВУЦВК від 8 березня 1922 р. Однак підготовка до цієї акції розпочалась ще до прийняття зазначених документів, причому без врахування інтересів охорони пам'яток. Так, планувалось вивезти для продажу за кордон велику частину безцінних музейних колекцій.

З погляду на це можна зрозуміти хвилювання Федора Івановича під час його виступу на засіданні історико-філологічного відділу ВУАН 9 лютого 1922 р. із повідомленням про ці плани. Присутні на засіданні академіки повністю розділили занепокоєність Ф.І.Шміта і звернулись до Київського губвиконкому та губполітосвіти з нагадуванням про те, що "1) речі надзвичайної наукової та художньої ваги не повинні вивозитися зовсім: 2) призначене до вивозу необхідно оглядати через особливу комісію за участю представників від Академії наук, які мають з'ясувати наукову та художню цінність речей"[47]. У зверненні вчених накреслювалась конструктивна програма спільних дій державних органів і наукової громадськості республіки по відверненню можливих втрат у процесі формування допомоги голодуючим.

Вона була конкретизована 3 березня 1922 р. у прийнятому Археологічним комітетом за ініціативою Ф.І.Шміта проекті звернення Спільного зібрання ВУАН до ВУЦВК, Раднаркому та Наркомосвіти України, Київського губвиконкому. В ньому, зокрема, говорилось:"Значна частина РРФСР і УСРР жорстоко терплять від стихійного лиха - голоду. Уряд РРФСР вирішив для боротьби з бідою прийняти енергійні заходи і, між іншим, приступити до вилучення усіх тих значних матеріальних цінностей, які нагромадились за сотні років у церковних ризницях. Однак не слід забувати, що в тих же ризницях, окрім золота, срібла і дорогоцінних каменів, зберігаються і безцінні історичні художні пам'ятки, які не можна принести в жертву, навіть, незважаючи на яку завгодно б їх матеріальну цінність. Добре знаючи, що соціалізм є науковий світогляд, заснований виключно на вивченні історії, ВУАН вважає,

що соціалістична державна влада не може знехтувати збереженням історичних документів. А тому ВУАН сподівається, що відбір речей в церковних ризницях буде проведений відповідними органами лише в присутності і за погодженням з представниками комітету наукових закладів»[48].

Усвідомлюючи небезпеку для історико-мистецьких пам'яток, що зберігалися у церковних ризницях, 6 березня 1922 р. Федір Іванович звернувся з пропозиціями як «потурбуватися про те, щоб благородна справа допомоги голодуючим не стала злою справою руйнування культурної і художньої спадщини», що ВУЦВК і НКО України, ВУАН, Київського губвиконкому. Підтримавши «енергійні заходи» уряду, спрямовані на боротьбу з голодом, він підкреслив, що «необхідно, щоб із ризниць були вилучені дійсно лише ті речі, які мають при значній матеріальній цінності мале історичне та художнє значення»[49].

Звернення Ф.І.Шміта, підтримані Археологічним комітетом, Всеукраїнською Академією наук, не залишилися непоміченими в Наркоматі освіти, Раднаркомі республіки, які прийняли ряд заходів, спрямованих на забезпечення інтересів охорони пам'яток під час кампанії по вилученню церковних цінностей. Однак її хід і надалі знаходився під контролем Археологічного комітету. В ряді випадків саме активна позиція останнього сприяла посиленню уваги місцевих органів влади до діяльності комісій по вилученню церковних цінностей.

Так, влітку 1922 р. в результаті втручання Археологічного комітету були передані до Миргородського музею речі, вилучені зі склепу Данила Апостола[50]. В іншому випадку висловлений за поданням Археологічного комітету протест Академії наук щодо обмеження діяльності працівників музеїв Чернігова в губернській комісії по вилученню церковних цінностей також мав свій позитивний результат. Як повідомив у травні 1922 р. голова Чернігівського губмузею В.Шугаєвський , після втручання ВУАН голова комісії Бочкін «негайно допустив мене і завідуючого другим Радянським музеєм Дроздова до перегляду вже вилучених із церков цінностей при їх пакуванні і відправці в Москву»[51].

Чимало зробив Федір Іванович і для повернення на Україну історичних та художніх реліквій, які з різних причин були передані до Державного сховища матеріальних цінностей РРФСР у Москві. Так, 26 червня 1922 р. Археологічний комітет звернувся до Неодмінного секретаря ВУАН, в якому просив від імені Академії наук республіки «підняти перед урядом клопотання про те, щоб усі вилучені з монастирських і церковних ризниць цінності, за якими буде визнано історичне і художнє значення і які мають безпосереднє відношення до України, характеризуючи її минуле та її побут, зберігались не в Москві, а в музеях України»[52].

Вже незабаром це питання було вирішено і Перший Державний музей у Києві прийняв передані з Державного сховища РРФСР 34 ящики з художньо-історичними цінностями культового призначення. Восени 1922 р. для їх дослідження була утворена золотарська комісія, якій Федір Іванович надавав усіляку підтримку[53]. Так що у тих відкриттях, які зробила Комісія при дослідженні історії ювелірного мистецтва України, була і його особиста заслуга.

Не менш послідовно Ф.І.Шміт відстоював інтереси охорони інших культурних скарбів України. Так, на початку 1923 р. від імені Археологічного комітету він звернувся до Наркома освіти України В.П.Затонського з підтримкою клопотання директора Полтавського краєзнавчого музею М.Я.Рудинського щодо забезпечення умов охорони Покровської церкви у Полтаві. Збудована у 1764 році коштом гетьмана П.Калнишевського у Ромнах і в 1908 р. перенесена до Полтави, вона знаходилась під доглядом релігійної громади. Однак в 1922 р. губпартшкола підняла перед губвиконкомом питання про закриття церкви, що ставило її збереження під реальну загрозу. Аргументуючи необхідність виділення коштів на утримання і ремонт Покровської церкви, Ф.І.Шміт писав: «У нас і так їх (пам'яток) вціліло занадто мало і не можна припустити загибелі такого пам'ятника»[54].

У травні 1923 р. Ф.І.Шміт спільно з Неодмінним секретарем ВУАН А.Кримським звернувся до наукового комітету НКО України з листом, в якому висловлювалось прохання вирішити проблеми охорони пам'яток Чернігівщини, що виникли в ході кампанії по ліквідації монастирів у губернії. «Комітет вважав би за потрібне,- вказувалось в листі,- створити комісію з центру, яка б на місці вирішила питання охорони пам'ятників монументальних і організацію їх управління»55.

Археологічний комітет і особисто Ф.І.Шміт опікувалися охороною Андріївської церкви у Києві, підняли питання про відновлення археологічних розкопок в Ольвії. 9 травня 1923 р. на засіданні Комітету під головуванням Ф.І.Шміта було затверджено проект наказу Київського губвиконкому «Про охорону пам'ятників мистецтва і старовини». Перелік таких фактів можна продовжувати і продовжувати. Не випадково, у звіті Археологічного комітету за 1923 р. наголошувалось, що за допомогою в справі охорони пам'яток «зверталися до Комітету з усіх частин України, і що заступництво його мало успіх»[56].

Особливу увагу Федір Іванович приділяв охороні і дослідженню давньоруських пам'яток архітектури. Зокрема, чимало зусиль доклав він до того, щоб зберегти для нащадків унікальний комплекс пам'яток Києво-Печерської лаври.

Перші кроки в цьому напрямі були зроблені вже на початку 20-х років. 15 лютого 1923 р. з пропозиціями вчених ознайомився голова РНК України Х.Г.Раковський. Пізніше Ф.І.Шміт, який супроводжував голову уряду України під час відвідин Лаври, так згадував про цей факт: «В'їжджає (Х.Г.Раковський) у двір Лаври,- а на зустріч як на гріх декілька ченців, довговолосих, довгорясих. Більшість ченців за роки революції і громадянської війни розбрелося хто куди, але декілька чорних привидів, яким діватися було нікуди, так в Лаврі і залишилось. Особи, які супроводжували т.Раковського, вибачаючись, пояснили, що монастиря, звичайно, більше немає, але що деяка кількість ченців все-таки залишилась. Тов.Раковський, з притаманною йому жвавістю, запротестував - та якби, говорить, тут жодного ченця не залишилось, ви б спеціально повинні були найняти людей, які б відрощували бороду і одягались в чорні ряси: адже це живі експонати, і як зрозуміти Лавру, як зрозуміти все старовинне мистецтво, яке наскрізь було церковним, та й не могло не бути церковним, як зрозуміти всю економіку селян на монастирських латифундіях, якщо не уявити собі зовсім конкретно, якщо не бачити ченців!..»[57].

Уважне ставлення до проблем збереження історико-культурної спадщини голови уряду України надихнуло Археологічний комітет підняти перед державними органами питання про розширення пам'яткоохоронних заходів на території Лаври.

Заслухавши 17 лютого 1923 р. повідомлення Ф.І.Шміта про відвідування Х.Г.Раковським Лаври, члени Археологічного комітету прийняли текст звернення до Київського губвиконкому, в якому викладались конкретні пропозиції щодо використання архітектурних споруд та організацій управління і охорони Лаври. Зокрема, пропонувалось оголосити старовинні будинки, що оточували Соборну площу Києво-Печерської Лаври, особливим музейним містечком, передавши його під управління Київській губполітосвіті. Науково-методичне керівництво і контроль за станом пам'ятників Лаври рекомендувалось доручити Всеукраїнській Академії наук[58].

Пропозиції Археологічного комітету були винесені на обговорення членів Першого відділу ВУАН. 15 березня 1923 р. про них доповів О.П.Новицький, а 29 березня - Ф.І.Шміт. І в обох випадках проект Комітету діставав цілковите схвалення[59]. За його підтримку в листі до уряду України від 21 лютого 1923 р. висловилась завідуюча відділом музеїв і охорони пам'яток НКО РРФСР Н.І.Троцька[60]. Про необхідність передачі Лаври в адміністративне підпорядкування органам освіти вказав у своєму зверненні до голови Київського губвиконкому Я.Б.Гамарника та Наркома освіти України В.П.Затонського голова Раднаркому республіки Х.Г.Раковський[61]. Правильність подібної постановки питань підтвердив зрештою і сам В.П.Затонський, який в другій половині березня відвідав Києво-Печерську Лавру[62].

Незважаючи на це, 28 березня 1923 р. Київський губвиконком прийняв рішення, яке поставило під загрозу цілісність комплексу пам'яток Лаври. Зокрема, було вирішено передати основну частину території та споруд губернському відділу соціального забезпечення під інвалідне містечко. Щоправда, найбільш видатні історико-архітектурні пам'ятки: Успенську церкву, Економічну та Троїцьку брами з надбрамними церквами, братські корпуси та інші - всього 23 назви - залишили за губернським відділом народної освіти[63].

Слід зазначити, що губнаросвіта зберігала за собою функції контролю за збереженням пам'яток Лаври, а губсоцзабез повинен був «керуватись вказівками останньої у відношенні збереження

зовнішнього вигляду історичних пам'яток». Однак, виконати вимоги на практиці було просто неможливо, оскільки губсоцзабез не завжди знаходив кошти навіть на утримання інвалідного містечка, не кажучи про підтримання в належному стані архітектурних пам'яток.

Передбачити наслідки цього непродуманого рішення було неважко. Вже 29 березня 1923 р. Ф.І.Шміт терміново зібрав засідання Археологічного комітету, на якому було вирішено звернутися до губвиконкому з проханням виконати свої зобов'язання щодо «охорони рідкісного історико-побутового та історико-художнього ансамблю, який є Лавра, разом зі своїми печерами і залишками Спасо-Берестовського храму... Лавра,- зазначали вчені,- повинна бути збережена , щоб то не було не тому, що вона «красива» або «цікава», а тому, що вона - цінний комплекс історичних документів... Єдино вірним заходом по відношенню до Лаври була б передача її частини (в межах кріпосної стіни) у відання Е.В.М. - відділу губполітосвіти для влаштування в її історичних будівлях Музейного містечка... так, щоб цінність історичних пам'ятників не підлягала ніякій небезпеці»[64].

Одночасно Ф.І.Шміт надіслав матеріали, які розкривали проблеми збереження Лаври до Народного комісаріату освіти РРФСР, зокрема, до Н.І.Троцької. Повідомляючи про це 30 березня 1923 р. одного із співробітників НКО РРФСР, Федір Іванович писав: «Дуже прошу Вас... звернути увагу на питання про Лавру, як на дуже серйозну справу і посприяти позитивному його вирішенню»[65]. Вчений заручився в своїх починаннях також підтримкою співробітниці Наукового комітету України А.Й.Ряппо, яка зі свого боку обіцяла вжити заходів, щоб верхня частина Лаври повністю відійшла до органів освіти[66].

За ініціативою Археологічного комітету 3 травня 1923 р. питання охорони пам'яток Лаври розглянув Перший відділ ВУАН. А наступного дня та 9 травня 1923 р. воно було винесено на обговорення пленуму Комітету, який підтвердив необхідність термінової передачі губнаросвіті усієї верхньої частини Лаври і в першу чергу будинків, які були вже частково зайняті закладами ВУАН (бібліотечний корпус), або планувались для розміщення музейних експонатів (митрополичий будинок, трапезна) і архіву.

Визначаючи конкретні заходи, спрямовані на збереження Києво-Печерської Лаври, Археологічний комітет водночас вніс пропозицію, реалізація якої в майбутньому принципово б вирішила питання про місце Лаври серед історичних пам'яток республіки і Радянського Союзу, форми її охорони. Вчені визнали за доцільне підготувати і видати особливий декрет РНК України «Про перетворення Лаври у Музейне містечко»[67]. Ними, по суті, була сформульована ідея оголошення Києво-Печерської Лаври державним історико-культурним заповідником.

10 травня 1923 р. розроблені Археологічним комітетом рекомендації за підписами президента Академії наук В.І.Липського, її Неодмінного секретаря А.Ю.Кримського та Ф.І.Шміта були направлені до Київської губполітосвіти та завідуючому Головпрофосвіти України Я.П.Ряппо[68]. На звернення Ф.І.Шміта відповіла Н.І.Троцька, яка 16 травня 1926 р. в листі до Народного комісаріату освіти України знову радила для збереження Лаври передати її єдиному господареві - органам освіти[69].

Врешті-решт така виключна зацікавленість наукової громадськості України, Комісаріату освіти РРФСР у збереженні пам'яток Києво-Печерської Лаври знову привернула увагу до неї Х.Г.Раковського. На початку червня 1923 р. він затвердив підготовлену Наркоматами освіти і соціального забезпечення республіки інструкцію «Про використання майна рухомого і нерухомого бувшої Печерської Лаври в Києві», згідно з якою Лавра переходила в розпорядження органів освіти, а науково-методичне керівництво нею - до Археологічного комітету[70]. У відповідності з інструкцією Київський губвиконком скасував свою постанову від 28 березня і прийняв рішення передати «всі будівлі, пам'ятники мистецтва і старовини і все інше майно» губернському відділу народної освіти[71]. Таким чином, завдяки наполегливості членів Археологічного комітету, особливо Ф.І.Шміта, були створені організаційні передумови для позитивного розв'язання проблем охорони унікального комплексу пам'яток Києво-Печерської Лаври.

Заради справедливості слід зазначити, що до повної реалізації положень інструкції і рішень Київського губвиконкому в середині 1923 р. було ще далеко. Вже 27 липня цього ж року Федір Іванович знову був змушений доводити, на цей раз міжвідомчій нараді по розподілу майна Лаври, унікальність Лаври, необхідність встановлення дійових форм охорони її пам'яток, тощо[72]. Однак, врешті-решт, і ця справа,

розпочата Ф.І.Шмітом, отримала своє логічне завершення - 29 вересня 1926 р. ВУЦВК і РНК України видали спеціальну постанову «Про визнання колишньої Києво-Печерської Лаври за історико-культурний заповідник і про перетворення її у Всеукраїнське Музейне містечко»[73].

Федір Іванович, по суті, започаткував планове дослідження Софійського собору в Києві, заходи по його збереженню. Як уже зазначалось, чимало зусиль в цьому напрямі вчений доклав ще напередодні і в роки першої світової війни. Майже досяг своєї мети у період гетьманщини. Цілком закономірно сподівався на розуміння актуальності вивчення і охорони Софії Київської з боку органів Радянської влади. Тому, працюючи в лютому-березні 1919 р. у ВУКОПМИСі, домігся включення досліджень Софійського собору до спеціального плану роботи Комітету. «Київський собор св.Софії,- зазначалось у доповідній записці Ф.І.Шміта до Наркомату освіти республіки,- і як архітектурний пам'ятник початку XI століття, і як єдиний в своєму роді в усій Росії пам'ятник візантійсько-руського мозаїчного мистецтва, має право на особливо турботливу охорону від руйнування. Між тим з часу капітального ремонту, зробленого в середині XIX ст., пам'ятник наданий сам собі і повільно, але вірно гине. Чекати ні з дослідженням, ні з підготовкою ремонту пам'ятника не можна»[74],- робив висновок Федір Іванович.

Переїзд у березні 1919 р. ВУКОПМИСу до Києва, хвороба Ф.І.Шміта не дали можливості особисто йому взяти участь в дослідженнях Софії, які з весни цього року і до денікінської окупації Києва здійснювала група вчених міста[75]. Прагнучи продовжити роботу після відновлення Радянської влади в Києві, Ф.І.Шміт звернувся за відповідною допомогою до відділу в справах музеїв і охорони пам'яток Наркомату освіти РРФСР. 2 лютого на засіданні відділу, в якому взяли участь Н.І.Троцька та І.Е.Грабар, був розглянутий підготовлений Федором Івановичем проект реставрації св.Софії. Для детального аналізу він передався в комісію по вивченню давньоруського живопису. Принципових заперечень в ній не отримав, але через відсутність необхідних коштів здійснений так і не був[76].

Між тим занепокоєність Ф.І.Шміта станом дослідження і охорони Софійського собору повністю поділяли київські вчені. 30 травня 1920 р. секція мистецтв Українського наукового товариства на доповідь І.В.Моргілевського «Сучасний стан архітектурних дослідів св.Софії» прийняла рішення взяти під свій контроль вивчення цієї визначної пам'ятки, звернувшись до уряду республіки з проханням про виділення відповідних асигнувань[77].

5 лютого 1921 р. на другому засіданні Археологічного комітету за пропозицією І.В.Моргілевського була утворена спеціальна Софійська комісія, до якої увійшли окрім нього Г.Ф.Красицький, Ф.Л.Ернст, М.О.Макаренко, Ю.С.Михайлів, М.Пихаревський. Планувалось включити до складу комісії також представника парафії Софійського собору[78]. Однак, у зв'язку з припиненням діяльності Археологічного комітету залишилися нереалізованими і плани створеної ним Софійської комісії.

Лише після переїзду Ф.І.Шміта до Києва справу з організацією Софійської комісії і налагодженням її роботи вдалося зрушити з місця. Зокрема, 20 травня 1921 р. на пропозицію Федора Івановича було сформовано новий склад Софійської комісії[79], до якої окрім раніше запрошених для роботи в Комісії вчених ввійшли Г.Г.Павлуцький, О.С.Грушевський, В.О.Пархоменко, В.Є.Козловська, О.Ю.Гермайзе[80]. На зборах членів комісії до її президії обрали Ф.І.Шміта (голова), Г.Г.Павлуцького (заступник), І.В.Моргілевського (секретар)[81]. 18 серпня 1921 р. склад президії Софійської комісії був затверджений Першим відділенням ВУАН, після чого вона отримала статус академічної установи[82].

На той час Комісія визначила такі основні напрями своєї роботи: а) проведення досліджень історії будівництва та сучасного стану Софійського собору; б) вивчення мозаїк і Фресок Софії Київської, з'ясування стану їх збереження і в разі необхідності здійснення заходів до їх очищення і закріплення; в) дослідження і охорона ризниці, бібліотеки, архіву собору; г) виконання креслень, малюнків, фотографій, необхідних для наукового дослідження Софії; д) проведення розкопок; е) популяризація пам'яток Софійського собору; є) підготовка фундаментальної монографії про собор[83]. Таким чином, планувалось всебічне дослідження унікальної пам'ятки давньоруської архітектури.

Розуміючи масштабність та складність завдань, що стояли перед Софійською комісією, Ф.І.Шміт звернувся за підтримкою до Наркома освіти України Г.Ф.Гринька. У доповідній з цього приводу Федір Іванович наголосив на тих здобутках, яких досягли за перші пореволюційні роки у вивченні давньорусь-

ких пам'яток вчені РРФСР. Завдяки їх зусиллям,- писав Ф.І.Шміт,- «в історії науки про давньоруське мистецтво 1918-1921 рр. залишаться назавжди як якась нова ера. Тепер володимирське і суздальське мистецтво перестало бути загадкою, Андрій Рубльов перестав бути міфом... І напишеться ця історія, само собою зрозуміло, тепер так, як і не снилось нашим дореволюційним попередникам!

Однак, як писати історію давньоруського мистецтва без першої глави - без глави про пам'ятники київські?" [84] - запитував учений.

Уважно ознайомившись з доповідною, Г.Ф.Гринько дав розпорядження надрукувати її текст в органі Наукового комітету республіки «Наука на Украине» та окремою брошурою в перекладі українською мовою. Безумовно, це було переконливим свідченням актуальності викладених у доповідній записці думок.

Незважаючи на фінансову скруту, завдяки підтримці Софійської комісії Г.Ф. Гриньком, НКО виділив у 1921 р. на фінансування її діяльності 17 млн. крб. [85] Кошти, як на той час, незначні. Достатньо сказати, що роботи по виготовленню охоронного знаку до Золотих воріт оцінювались, згідно з кошторисом Археологічного комітету, в 8 млн.крб. [86]. Однак, помножені на ентузіазм учених, цінителів пам'яток архітектури, мистецтва, вони дали можливість приступити до дослідження шедеврів Софії, взяти їх під постійний догляд фахівців.

Вже перші результати роботи Софійської комісії отримали належну оцінку як з боку громадськості України, так і НКО республіки. «Та маса матеріалу і пам'ятників старовини, яка стає волею революції доступною для огляду і вивчення,- вказувалося у звіті Наркомосвіти за 1921 р., - позитивно перевертає наші старі уявлення про хід і розвиток мистецтва. В цьому переконує хоча б те, що зробила вже Радянська Росія в області вивчення церковного живопису. Але в цьому переконує і те, чого вдалося досягнути шляхом вивчення Київського храму св.Софії. Ми, безперечно, стоїмо тут перед початком відкриттів, які докорінно змінять наші традиційні уявлення про культурні зв'язки епохи Київської Русі» [87].

Цілком закономірно, що члени Софійської комісії, Археологічного комітету ставили питання про розширення дослідних та ремонтно-реставраційних робіт у соборі. Однак, якщо в 1921 р. у Софії проводились хоча б якісь ремонтні роботи, то в 1922 р. Київський міськкомунгосп через відсутність коштів відмовився і від них [88]. З тієї ж причини, що викликала «радикальне» скорочення штатів ВУАН, Спільне зібрання Академії розпустило з 1 січня 1922 р. Софійську комісію [89]. Єдине, що вдалося Федору Івановичу на початку 1922 р.- це домогтися фінансування з 1 березня цього року роботи В.О.Пархоменка над письмовими джерелами про Софійський собор, проведення обмірів собору І.В.Моргілевським.

Враховуючи таку ситуацію, Федір Іванович в кінці лютого 1922 р. знову звернувся за підтримкою до Г.Ф.Гринька. «Глибокошановний Григорій Федорович,- писав він,- Головмузею, як мені пишуть з Харкова, більше немає, і я зовсім не знаю, до кого я повинен звертатися з тих рішуче невідкладних і надзвичайно суттєвих питань, які стосуються успіху і наукових занять в області історії мистецтв і археології, охорони хоча б найбільш цінних пам'ятників старовини і мистецтва. Пам'ятаючи виявлений Вами неодноразово інтерес до наукових досліджень і до охорони пам'яток, я наважуюсь особисто звернутися до Вас з даним листом, щоб хоча б повідомити Вас про те, як складаються справи і зняти з себе докір, що я в досить критичну хвилину нічого не зробив для тієї справи, якій служу вже багато років.

1. Наближається весна, скоро стануть можливими роботи в Св. Софії. Ми зуміли придбати найнеобхідніші вимірювальні прибори, у нас є креслярська майстерня, у нас, головне, є віддані справі люди, які чекають з нетерпінням моменту, коли можна буде приступити до дослідницької роботи. Необхідні фотографічні матеріали, необхідні для оплати неідейних робітників хоча б які-небудь гроші: руками моїми, архітектора І.В.Моргілевського, асистентки А.В.Фюнер всього не зробиш. Необхідні риштування. Буде жахливо, якщо весна прийде, а ми нічого не зробимо, знову втратимо час, і знову вийде, що «наробила синиця шуму, а моря не запалила». Я не стану Вам доводити, що Св. Софію потрібно дослідити і видати, що для нас усіх є позором той жахливий стан, коли ця знаменита пам'ятка стоїть з незаскленими вікнами, обідрана, потріскана, абсолютно науково невикористана. Все це Ви знаєте не гірше мене і я Вам лише нагадую, щоб Ви за безліччю інших справ не забули про Св. Софію Київську" [91].

Слід зазначити, що і цього разу Федір Іванович не помилився у своїх сподіваннях на підтримку з боку Г.Ф.Гринька. Ознайомившись з його листом Нарком дав вказівку Науковому комітетові Комісаріату освіти України: «В розпорядження Шміта необхідно терміново перевести гроші (із числа Головмузеївських). Можна бути впевненим, що більш ощадної людини, ніж Шміт, не знайти».

В травні 1922 р. Ф.І.Шміт вніс питання про охорону і дослідження Софійського собору також на розгляд Ради охорони пам'яток при екскурсійно-виставочно-музейній секції Київської губполітосвіти. Розглянувши його на засіданні 26 травня, Рада вирішила звернутися за фінансовою допомогою на дослідження та охорону Софійського собору до уряду республіки. Одночасно Ф.І.Шміту та І.В.Моргілевському доручалось провести цикли лекцій для населення про значення і необхідність збереження Софійського собору з тим, щоб виручені кошти направити на його ремонт і реставрацію [92].

На жаль, в 1922 р. виділити асигнування на ремонтно-реставраційні та науково-дослідні роботи в Софії Київській уряд не зміг, а виручених від лекцій грошей було далеко не досить для їх проведення. Однак навіть за таких обставин дослідження Собору не припинились. Їх здійснювали співробітники та добровільні помічники кабінету мистецтв ВУАН, який продовжував працювати під керівництвом Ф.І.Шміта [93].

Як з'ясувалось незабаром, наукові студії учених в Софійському соборі мали і важливе пам'яткоохоронне значення. Справа в тому, що на початку лютого 1923 р. в південній арці західної частини собору утворилася велика тріщина і західна стіна почала відходити від своєї осі. Виникла реальна загроза пам'ятці. Довідавшись про це, Ф.І.Шміт 11 лютого 1923 р. спішно скликав засідання Археологічного комітету, на якому було вирішено створити авторитетну комісію для огляду Софійського собору. Зокрема, до неї увійшли академік О.П.Новицький, науковий співробітник ВУАН І.В.Моргілевський, професори В.С.Осьмак, О.В.Кобелєв, С.О.Прокоф'єв [94]. Вже наступного дня комісія склала детальний акт пошкоджень Софійського собору і подала його на розгляд Археологічного комітету [95]. На своєму засіданні 17 лютого 1923 р. члени Комітету вирішили звернутися з проханням вжити невідкладних заходів для припинення руйнування пам'ятки світового значення до Наркома освіти України В.П.Затонського, Наукового комітету Укрголовпрофосвіти та екскурсійно-виставочно-музейної секції агітпропу Укрголовполітосвіти. Цього ж дня відповідні листи за підписом Ф.І.Шміта і Неодмінного секретаря ВУАН А.Ю.Кримського були відправлені [96].

Незабаром, 22 лютого 1923 р. Ф.І.Шміт та О.П.Новицький від імені Археологічного комітету виступили з повідомленням про небезпеку для Софійського собору на засіданні першого відділу ВУАН. Учасники засідання повністю поділяли занепокоєність вчених долею пам'ятки та підтримали клопотання Комітету перед державними органами про виділення коштів, необхідних на її ремонт і реставрацію [97].

Реально оцінюючи можливості та стан фінансів і матеріальних ресурсів держави, Федір Іванович в особистому листі до А.Й.Ряппо просив хоча б мінімальної підтримки у справі збереження Софійського собору. «Одночасно з даним листом,- писав він,- відправляється нами в Науковий комітет, в ЕВМ агітпропу Головполітосвіти і особисто Наркому тов.Затонському папір про ті нові руйнування, які виявлені в Св.Софії, і які вимагають хірургічного лікування. Папір цей поступить, звичайно, на Ваш розгляд. Я прошу вас вірити, що той акт, що до нього додається і під яким маються підписи дуже серйозних знавців справи (Осьмака, Прокоф'єва, Кобелєва), зовсім не перебільшує розмірів лиха. Я не знаю, чи можливо в даний час роздобути на ремонт Св.Софії які-небудь кошти в Центрі. Я роблю все можливе, щоб отримати гроші з місцевих джерел... (Однак) Центр міг би нам допомогти і без витрат, просто тим, що вкаже губвиконкому і ліквідкому на необхідність збереження Св.Софії. Якби вдалося отримати листа Яна Петровича (Ряппо) до тов.Гамарника або (мабуть і) листа тов.Затонського до нього ж, це було б чудово. На прикладі тов.Раковського, який, перебуваючи в Києві, виявив інтерес до пам'ятників старовини і тим спонукав такий же інтерес і в інших, ми переконались, як багато може зробити впливова людина без особливих зусиль» [98].

Відповідь В.П.Затонського від 9 березня 1923 р. на лист Ф.І.Шміта та А.В.Кримського говорить сама про себе. «Наркомос,- говорилось в ній, - за станом своїх ресурсів не лише капітальним ремонтом, але

навіть і обстеженням Софійського собору в Києві... зайнятись не може». Нарком освіти запропонував Археологічному комітету звернутися за допомогою до Київського губвиконкому. «Можливо, з'ясується необхідним,- продовжував він, - в результаті прийняти які-небудь заходи; але якщо буде хоча б найменша можливість відкласти витрати коштів на ремонт... до кращих часів, доведеться це зробити. Життя висуває перед нами багато завдань, ще більш важливих і невідкладних, ніж врятування пам'ятників старовини»[99].

Все ж клопотання Федора Івановича і його однодумців за Софію не були марними. 2 березня 1923 р. Науковий комітет Укрголовпрофосвіти звернувся до Київського губвиконкому з листом, в якому наголошувалось на актуальності завдань охорони Софійського собору. «Надаючи великого значення збереженню такого цінного пам'ятника старовини, як Софійський собор,- говорилось у листі,- Наркомосвіти звертається до губвиконкому з проханням про надання всілякого сприяння в цій справі, відшукавши, по можливості, в терміновому порядку кошти для здійснення необхідного ремонту собору»[100]. 9 березня у канцелярію Неодмінного секретаря ВУАН надійшла телеграма від наукового комітету з проханням повідомити, які конкретно роботи і на яку суму необхідно виконати для відвернення загрози для Софійського собору[101]. Цього ж дня Ф.І.Шміт отримав телеграму подібного змісту від голови Укрголовполітосвіти Самохвалова. Відразу був скликаний Археологічний комітет, який доручив комісії у складі В.О.Осьмака, О.В.Кобелєва, С.А.Прокоф'єва та О.П.Новицького ще раз оглянути Софійський собор та скласти кошторис на його ремонт[102].

Зрештою згідно з рішенням Всеукраїнської Академії Наук від 25 червня 1923 р. відновлювалась діяльність Софійської комісії[103]. В 1923 р. до її складу тепер увійшли О.П.Новицький, М.Ф.Біляшівський, О.С.Грушевський, Ф.Л.Ернст, В.М.Зуммер, В.Є.Козловська, Г.Ф.Красицький, Д.М.Щербаківський , В.О.Осьмак, О.В.Кобелєв, С.А.Прокоф'єв. І, безперечно, Ф.І.Шміт[104], чия невтомна енергія, наполегливість і цілеспрямованість, авторитет серед наукових кіл і в Наркоматі освіти республіки сприяли налагодженню досліджень і охорони Софійського собору.

Прислужилися вони і справі музейного будівництва. Так, з іменем Ф.І.Шміта пов'язано становлення музею мистецтв ВУАН. Він був заснований в 1919 р. на базі колекції Б.М. і В.І.Ханенків як другий Київський державний музей. На початку 1921 р. Спільне зібрання ВУАН затвердило статут музею як академічного закладу з просвітницькими та науково-дослідницькими завданнями[105]. Очолював його музейний комітет, до якого входили представники: від Української Академії Наук - М.Ф.Біляшівський, М.П.Василенко, від Академії мистецтв - М.Л.Байчук, директор музею М.О.Макаренко, Б.М.Ханенко. Головував в комітеті Федір Іванович[106].

Про умови, в яких перебував на той час музей, свідчить лист, направлений Ф.І.Шмітом до Г.Ф.Гриньока в кінці лютого 1922 р. «Музей Ханенка,- писав він,- є красою і гордістю Києва. Це - один з найбільш багатих і прекрасних російських музеїв. Але він знаходиться в жахливому стані, який загрожує цілісності його колекції. Дах ветхий і при відлизі через дірки в дасі вода потоками тече по стінах, так що ми під час відлиги повинні знімати картини, щоб попередити катастрофу. В минулу неділю (18 лютого - О.Н.) я особисто, як голова музейного комітету, а зі мною директор музею М.О.Макаренко, консерватор А.С.Дахнович, архітектор І.В.Моргілевський, інструктор губКОПМИСу О.М.Морозов, забрались на дах і, як могли, скинули сніг»[107]. Безумовно, цей вчинок продиктований інтересами збереження безцінних експонатів музею робить честь відомим вченим, культурним діячам України 20-х років. Однак, проблем розвитку музею він, безумовно, вирішити не міг.Потрібні були перш за все кошти на ремонт приміщення, розміщення експозицій музею, тощо. В зв'язку з цим, звертаючись до Г.Ф.Гринька, Федір Іванович наголошував: «Необхідно, рішуче необхідно надати музею хоча б які-небудь кошти хоча б на загальний ремонт приміщення»[108]. Незабаром Ф.І.Шміт виступив з повідомленням про стан музею мистецтв на Спільних зборах Академії наук[109]. З аналогічним проханням 22 жовтня 1922 р. академік знову звернувся до наркома освіти України[110], а в листопаді цього року особисто їде у Харків до Наркомату освіти республіки - добивається коштів на оплату співробітників музею, опалення його приміщень, придбання нових експонатів[111]. Чимало важливих і невідкладних проблем розвитку музею розв'язувалось за участю Ф.І.Шміта і в 1923 р. Зокрема, він головував на 14 з 20 засідань Музейного комітету[112].

З іменем Ф.І.Шміта пов'язано також становлення Київського музею побуту і культу. Перші заходи по його організації були здійснені ще в 1919-1920 рр., коли Київський губкопмис взяв на облік культові речі виняткового історико-художнього значення Києво-Печерської Лаври і відкрив в її верхній ризниці Музей Лаврської старовини [113]. В липні 1921 р. на засіданні Археологічного комітету Ф.І.Шміт поставив питання про перспективу розвитку цього музею у зв'язку з реорганізацією колишнього музею Київської Духовної академії. На той час над колекціями останнього нависла реальна загроза загибелі. Після реевакуації вони протягом кількох років лежали запаковані, без належного догляду. Стурбований цим Археологічний комітет створив комісію у складі Ф.І.Шміта М.Ф.Біляшівського, М.П.Василенка для переговорів з представниками колишньої Духовної академії (припинила своє існування в 1920 р.) про шляхи врятування музею і можливість використання з науковою метою його експонатів. Згодом до роботи в комісії підключились Ф.Л.Ернст, Г.Ф.Красицький, І.В.Моргілевський та ін. Одночасно група фахівців у складі Ф.І.Шміта, І.В.Моргілевського, Ф.Л.Ернста отримала доручення Археологічного комітету оглянути Музей Лаврської старовини та подати пропозиції щодо його існування як наукової, а не церковно-історичної установи [114].

На початку 1922 р. Ф.І.Шміт проінформував Г.Ф.Гринька про перші наслідки роботи вищеназваних комсій, висловив свої перші загальні міркування. «В Києво-Печерській Лаврі,- писав він,- є в різних церквах, ризницях в бібліотеках і архівах, а часом, навіть в окремих монастирських келіях, величезна маса старовинних, рідкісних і науково-цінних речей. Всі ці речі повинні бути збережені, для них повинен бути застосований особливий Лаврський музей побуту. Приміщення для музею в Лаврі є - Митрополичий будинок. Зараз ідуть переговори між губсоцзабезом і комдопучем про передачу цього Митрополичого будинку у відання цього останнього.

Оскільки, будинок складається з величезних кімнат і зовсім непридатний для проживання (для лікарні, санаторію чи гуртожитку), комдопуч погоджується, очевидно, віддати будинок під музей. Ваше слово може схилити терези в той чи інший бік - допоможіть музею народитися, врятуйте ті історичні та художні цінності, яким загрожує безпосередня і серйозна небезпека. Я вже не прошу про гроші: тут ми справимося як-небудь самі, оскільки і в Києві, як і в Харкові, є самовіддані робітники.

Музей кол. духовної академії, - продовжував Федір Іванович,- в якому зберігаються безцінні зразки енкаустичного еліністичного живопису, цілком унікальні в своєму роді, а крім того і багато інших історичних і духовних скарбів, стоїть нерозпакований в мазепинському корпусі Братського монастиря - так, як він прибув після евакуації з Казані. Речі псуються, бо ніякі речі не можуть стояти роками в забитих ящиках, не псуючись. Тут потрібні гроші - декілька десятків мільйонів рад/янських/ карбованців, тобто декілька сотень золотих карбованців. Ці декілька сотень повинні бути надані ВУАН зі спеціальною вказівкою, що вони призначаються для відкриття муз/ею/ кол/ишньої/ духовної академії" [115].

Г.Ф.Гринько уважно підійшов до вирішення проблем, поставлених в листі Ф.І.Шміта. Так, вже в 1922 р. Музей Лаврської старовини перейшов у відання Наркомату освіти України. В 1923 р. в порядку концентрації музейних фондів до нього були переведені експонати колишнього Музею Духовної академії, художньо-історичні збірки культових речей Михайлівського, Флорівського, Братського, Видубицького, Микільського, Слупського монастирів, Софійського собору, деяких церков Києва, Всеукраїнського історичного музею. Цього ж року було позитивно вирішено і питання про передачу для потреб музейного будівництва Митрополичого будинку [116]. Розгорнуті тут експозиції музею побуту і культу вражали відвідувачів унікальністю своїх експонатів - високохудожніх зразків ювелірного мистецтва, художньої вишивки, килимарства, тощо. Не випадково, ознайомившись у лютому 1923 р. з зібраними у Лаврі колекціями Х.Г.Раковський записав у книзі відгуків: «Художні історичні багатства, які збереглися в музеях Києво-Печерської Лаври, повинні бути збережені як зіниця ока, оскільки вони складають величезний внесок в історію культури Росії і України» [117]. Не було випадковістю і призначення Ф.І.Шміта з 1 червня 1923 р. директором музею культів [118]. Тим самим визнавалась та роль, яку відіграв вчений у його заснуванні і становленні.

Ще раніше, 9 лютого 1922 р., Перше відділення ВУАН затвердило Ф.І.Шміта на посаді директора створеного за його проектом і ініціативою музею дитячої творчості [119]. Про результати роботи музею Федір Іванович регулярно інформував ВУАН [120]. Після закріплення в кінці 1923 р. за Наркоматом освіти України музею при Софійському соборі [121], Ф.І.Шміт очолив і цю музейну установу [122]. Як до визнаного авторитету-музеєзнавця до Федора Івановича неодноразово зверталися за допомогою працівники музеїв з різних місць України і завжди зустрічали зацікавлене ставлення вченого до проблем, які виникали перед ними, отримували необхідну пораду, підтримку. Зокрема, в жовтні 1922 р. спільно з О.П.Новицьким, А.М.Лободою, О.С.Грушевським він увійшов до створеної Першим відділенням ВУАН комісії по організації музею старовини та мистецтв у Вінниці [123]. В 1923 р. на прохання Укрголовполітосвіти Ф.І.Шміт розробив структуру соціального музею, тощо [124].

Віддаючи багато часу і енергії науковим студіям, вирішенню складних проблем на ниві охорони історико-культурної спадщини, Федір Іванович ніколи не зраджував свого покликання педагога. Він виховав цілу плеяду талановитих мистецтвознавців - Д.П.Гордєєва і С.А.Таранушенка, О.М.Нікольську і О.К.Берладіну, К.Е.Гриневича і Н.В.Ізмайлова та ін., які пройшли підготовку в семінарах, наукових гуртках, якими керував Ф.І.Шміт, чи навчалися безпосередньо під його керівництвом в аспірантурі. Характерно, що і після обрання академіком ВУАН, Федір Іванович продовжував викладацьку роботу у вузах. Восени 1921 р. його обрали професором Архітектурного інституту у Києві, залучили до учбового процесу у Київському музично-драматичному інституті імені М.Лисенка. Однак, більш за все Федора Івановича хвилювали справи Археологічного інституту, ректором якого став в лютому 1922 р. [125].

Слід зазначити, що перші спроби заснувати Київський археологічний іститут (КАІ) були зроблені М.Біляшівським, В.Данилевичем, В.Перетцем та іншими київськими вченими ще в 1909-1911 рр. [126] Однак, лише 30 серпня 1917 р. вже Тимчасовий уряд затвердив статут Інституту - науково-навчального закладу з двома відділеннями: археології і археографії. В 1918 р. було відкрито відділення історії мистецтв. Підготовка на них велась три роки. Перші два відводились на опанування теоретичних курсів, а останній - для підготовки дисертаційної роботи. При цьому важливе місце в роботі Інституту займали науково-дослідні експедиції, диспути з різних проблем історії України, її археології і мистецтва. Популярністю у широкого загалу користувались публічні лекції, які влаштовувались викладачами і слухачами КАІ.

Досить скоро, ставши одним з найбільш авторитетних навчальних закладів Києва, Інститут розпорядженням НКО України від 9 липня 1920 р. був закритий і переданий з метою реформування у відання Академії наук республіки. Створена для цього спеціальна комісія запропонувала, не змінюючи навчальної програми закладу, організувати його роботу у трьох секціях: українській, російській, єврейській. На основі її рекомендацій набрали слухачів на 1920-1921 навчальний рік.

В лютому 1921 р. в роботу КАІ втрутився Київський губвідділ народної освіти, який вирішив провести нову реформу Інституту, доручивши її здійснення М.П.Гулі та Й.Ю.Гермайзе. Згідно з розробленим останнім проектом Інститут повинен був здійснювати роботу в рамках трьох відділів - етнографічному, економічному, історико-художньому. При цьому слухачі з вищою освітою залучались для наукових досліджень, а без такої - проходили загальнотеоретичну підготовку. Однак, провести в життя і цей проект не вдалося. Спочатку Київський Губвно скоротив кількість слухачів Інституту з 80 до 35, а згодом Наркомат освіти і зовсім відмовив КАІ у затвердженні його нового статуту, припинивши в липні 1921 р. фінансування цього закладу.

Незважаючи ні на що, Інститут продовжував функціонувати. В серпні 1921 р. група його викладачів і студентів розробила програму підготовки слухачів до науково-дослідної роботи з двох спеціальностей: археологів-мистецтвознавців і словесників. Взимку відкрився ще один відділ - етнографічний. Лекції на них збирали аудиторію до 100 слухачів. При Інституті активно працювали також наукові семінари, роботою яких керували А.М.Лобода, Г.Г.Павлуцький, Н.Д.Полонська, П.П.Смирнов.

З осені 1921 р. розпочав роботу в Археологічному інституті і Ф.І.Шміт. За його участю 30 листопада 1921 р. відбулися загальні збори викладачів і слухачів КАІ, на яких було прийняте рішення відновити

за Інститутом статус навчально-наукового закладу по підготовці фахівців з пам'яткознавства та мистецтвознавства. 2 грудня 1921 р. Рада Інституту схвалила відповідні проекти статуту і навчального плану та направила їх до наукового відділу Головмузею. Однак, ці документи поступили до Харкова, коли Головмузей уже було скасовано й Інститут знову залишився в непевному становищі. Незважаючи на це, 12 лютого 1922 р. Рада Інституту вирішила роботу не припиняти, керуючись розробленими раніше проектами. 20 лютого 1922 р. Федір Іванович, обраний на той час ректором КАІ, повідомив про це рішення НКО України, ВУАН та Київський губвно, висловивши надію на підтримку інституту з їх боку[127].

Через декілька днів Ф.І.Шміт звернувся з аналогічним проханням до Г.Ф.Гринька. «На Україні,- писав він,- немає жодного археологічного інституту,- адже це ненормально: нам потрібні працівники з відповідною освітою. Професори є, студенти є, всі згоджуються працювати безкоштовно. Потрібно лише, щоб нам дали жити без скороспілих реформ. Допоможіть нам»[128].

Фінансової допомоги 1922 р. інститут не отримав. Однак, некомпетентне втручання у його повсякденну діяльність, про що найбільше просив Федір Іванович, припинилось. Це дозволило дещо розширити як навчальну, так і наукову роботу інституту. Так, в першому півріччі 1922 р. 25 викладачів КАІ прочитали для його слухачів 40 курсів з археології, мистецтвознавства, етнографії, тощо. У весняно-літні місяці викладачами КАІ було проведено 25 екскурсій до пам'ятників історії та архітектури Києва. В.О.Романовський проводив зі студентами інституту заняття в Центральному архіві Києва, Н.Д.Полонська - в Першому Державному Київському музеї. В.М.Зуммер та В.М.Базилевич разом зі слухачами обстежили Юр'єву божницю на Чернігівщині. М.В.Георгієвський та І.П.Хаников робили обміри Кирилівської церкви та Микільського Військового собору в Києві.

Не менш напружено працював інститут і в другій половині 1922 р. Лише для слухачів (88 чоловік, в тому числі –24 з вищою освітою) відділення мистецтвознавства провідними фахівцями - В.М.Базилевичем, С.О.Гіляровим, В.О.Дахновичем, В.М.Зумером, С.І.Масловим, Г.Г.Павлуцьким та Ф.І.Шмітом було прочитано 115 лекцій. Окрім того, на археологічному, етнографічному та архівному відділеннях інституту, на яких навчались 68 чоловік, читали лекції В.Личков, В.Ляскоронський, В.Пархоменко, М.Туніцький, П.Фінікович, Д.Щербаківський. При цьому слід враховувати, що інститут не мав свого приміщення, заняття проводились здебільшого у непристосованих для цього клубах, музейних залах чи кімнатах ВУАН, які часто не вміщували усіх бажаючих.

Значною мірою саме ентузіазм слухачів, їх глибокий інтерес до минулого України і сприяв продовженню роботи інституту, об'єднував навколо нього провідних викладачів - фахівців в галузі мистецтвознавства і етнографії, археології і археографії. На цьому, зокрема, особливо наголошував Ф.І.Шміт у звіті інституту за 1922 р. «За широкого розвитку саме за останні роки музейної і архівної справи на Україні і за державної постановки справи охорони пам'яток мистецтва і старовини, необхідність підготовлених і кваліфікованих працівників стала гострою і повсюдною. Разом з тим, інтерес до мистецтва, до етнографії, археології і історії охопив широкі кола, а історико-філологічні факультети, де викладання цих наук було більш-менш широко поставлено, перестали існувати. Тому Київський археологічний інститут незмінно користувався популярністю в середовищі студентської молоді, яка часто суміщала заняття в інших вузах з роботою в інституті. Не раз в критичні моменти молодь брала на себе ініціативу в боротьбі з несприятливими обставинами і рятувала становище»[129].

І все ж, основна заслуга в тому, що інститут продовжував працювати, належала його викладачам. В холодних аудиторіях, не отримуючи майже ніякої винагороди, окрім вдячності слухачів, вони йшли до своїх вихованців, готові жертвувати своїм здоров'ям заради підготовки спеціалістів - пам'яткоохоронців, мистецтвознавців, археологів.

Неодноразово вчені звертали увагу установ освіти республіки на необхідність підтримки такого унікального навчального закладу, яким був Археологічний інститут. Восени 1922 р. керівники ряду наукових кафедр ВУАН: мистецтвознавства - Ф.І.Шміт, філології - А.Ю.Кримський, історії права - М.П.Василенко, - звернулися до Київського бюро Всеукраїнського Наукового комітету з пропозицією

включити КАІ в систему Наркомосу України, щоб зберегти його таким чином як науковий і навчальний заклад.[130]

26 жовтня 1922 р. Ф.І.Шміт увійшов з проханням визнати КАІ вищим державним учбовим закладом до Укрголовпрофосвіти. Значних асигнувань, пояснював він, не потрібно, оскільки професура інституту погоджується працювати практично без оплати[131]. Зрештою, клопотання Федора Івановича та його однодумців дали певні наслідки. 15 листопада 1922 р. Колегія Укрголовпрофосвіти затвердила Археологічний інститут на правах Археологічних курсів при кафедрі мистецтвознавства. Причому, кошти на організацію навчального процесу в інституті виділені не були. Однак, Ф.І.Шміт у звіті про роботу КАІ в 1922 р. висловив глибоку переконаність в тому, що при готовності професури до самопожертвування інститут буде працювати успішно і надалі[132]. Федір Іванович не помилився. Якщо на початку 1923 р. на трьох відділеннях інституту (мистецтвознавства, археології, етнографії) навчалось близько 100 слухачів, то в кінці цього року лекції відвідувало більше 200. Викладачі інституту С.О.Гіляров, К.В.Квітка, Д.М.Щербаківський, В.О.Романовський, О.С.Дахнович, П.А.Тутківський, В.Ф.Іваницький, В.Г.Ляскоронський, С.І.Маслов, А.М.Лобода, А.З. Носов та ін. прочитали слухачам десятки систематичних та спеціальних курсів.[133]

Сам Ф.І.Шміт вів в інституті курси «Вступ до мистецтвознавства» та «Музеєзнавство». Чимало зусиль доклав він для організації науково-дослідних експедицій, екскурсій до Чернігова і Канева, Переяслава і Ніжина, інших історичних та культурних центрів.

На жаль, вже в середині 1924 р. діяльність Археологічного інституту за розпорядженням Київського губвно була припинена. Підставою для подібного рішення послужили висновки Комісії Київського губвно, яка в серпні 1924 р. проінспектувала КАІ і кваліфікувала подвижництво його викладачів, збереження курсів з археології і етнографії як спробу, користуючись підтримкою і захистом ВУАН, «в самому неприхованому вигляді реставрувати тип старого університету». Повідомляючи про висновки комісії Укрголовпрофосвіту, Київський губвно у листі від 29 серпня 1924 р. наголошував, що таке становище інституту дає можливість для роботи в ньому всіляких «антирадянських груп». Губвідділ народної освіти погоджувався на відкриття інституту лише в разі «радикальної» чистки його викладацького персоналу і слухачів[134].

Розуміючи, що з такими звинуваченнями загроза повного припинення роботи інституту була цілком реальною, його студенти, при допомозі академіка М.С.Грушевського, професорів М.О.Макаренка, Д.М.Щербаківського, В.О.Данилевича, О.С.Грушевського розробили і вже на початку вересня 1924 р. направили до Укрголовпрофосвіти проект реформи КАІ[135]. Однак, в Наркоматі освіти України його не взяли до уваги і інститут так і не відновив своєї діяльності.

Очевидно, що обставини які склалися навколо Київського археологічного інституту, відіграли не останню роль у прийнятті рішення Ф.І.Шмітом про переїзд до Ленінграду. З 23 грудня 1924 р. він став директором Російського інституту історії мистецтв у Ленінграді[136]. Заснований ще в 1912 р. за ініціативою В.П.Зубатова, інститут на 1924 р. прийшов до повного занепаду: окрім технічного персоналу, мав усього чотирьох штатних наукових співробітників. Лише з приїздом Федора Івановича вдалося належним чином організувати роботу інституту, розгорнути дослідження з історії музейного будівництва, народного мистецтва, дитячої художньої творчості, загальних питань мистецтвознавства. При інституті були відкриті госпрозрахункові Вищі курси мистецтвознавства, на яких готували музейних і клубних працівників, екскурсоводів. Наукові співробітники інституту керували підготовкою аспірантів[137].

Незважаючи на завантаженість організаційними справами в інституті, викладацькою роботою (читав лекції на Вищих курсах мистецтвознавства, в Ленінградському університеті та Академії мистецтв)[138], Ф.І.Шміт продовжував в другій половині 20-х років плідну наукову працю. В цей час вийшли його роботи з питань дитячої художньої творчості[139], теоретичних проблем історії мистецтва[140], мистецтвознавства[141] та музеєзнавства[142]. На 1927 р. він завершив підготовку до друку першого тому «Всеобщей

истории искусств»[143]. В 1928-1931 рр. написав статті «Византийская литература», «Византийское искусство», «Древнехристианское искусство» для першого видання «Большой советской энциклопедии».

Восени 1929 р. Ф.І.Шміт вивчав середньовічні пам'ятники Грузії і Вірменії, а в 1932 і 1933 рр., вже працюючи в Державній Академії історії матеріальної культури (ДАІМК), керував розкопками та проводив археологічне обслідування базиліки в Ескі-Кермено в Криму[144]. Про результати своїх досліджень Федір Іванович 19 січня 1933 р. доповів на засіданні сектору феодалізму ДАІМК. Його виступ викликав жвавий інтерес і обговорення, в якому взяв участь директор інституту академік М.Я.Марр[145]. Раніше високу оцінку сектору феодалізму отримала доповідь Ф.І.Шміта «Политика и византиеведение», згодом надрукована в одному з номерів «Повідомлень» ДАІМК[146]. Належним чином була оцінена і його робота у складі утвореної на початку 1933 р. історіографічної бригади (входили ще С.М.Валк і М.М.Цвібак) ДАІМК[147].

На жаль, на рубежі 20-30 рр. задоволення від роботи все більше поступалося місцем розчаруванню. Науковий доробок Ф.І.Шміта піддається гострій критиці з позицій вульгарної соціології. Працювати стає все важче і важче. Невипадково, в 1930 р. на відбитку статті «Стадиальность и историзм» Федір Іванович власноручно написав: «Остання друкована теоретична праця. Початок кінця. 7.YII. 1930". Того ж року Ф.І.Шміта зняли з посади директора Російського інституту історії мистецтв[148].

Від вченого почали вимагати запевнень у відданості методології марксизму. Саме з цією метою 4 лютого 1932 р. поставили звіт очолюваної Ф.І.Шмітом кафедри мистецтвознавства Ленінградського інституту літератури і мистецтва на обговорення його музейно-краєзнавчого відділення. «Оскільки аудиторія складалася з неспеціалістів,- писав незабаром Федір Іванович у листі до свого вихованця Д.П.Гордєєва,- я просто заявив, що належу до дореволюційного покоління вчених, яке сформувалося без марксизму і що, в силу цього як я не намагаюсь в останні роки засвоїти марксизм, а досягти великих успіхів у цій справі, звичайно, не можу. Адже марксизм не є деяка сума догматів, які можна вивчити, а є метод, є світосприйняття, до якого потрібно довго звикати».

Тут же, під час дискусії, - продовжував Ф.І.Шміт,- було відзначено, що я значно більшою мірою марксист, ніж визнаю сам, але, що мені слід критично переглянути свої позиції і очиститися від усілякої скверни"[149].

Того ж вимагали і від учнів Ф.І.Шміта на Україні - Д.П.Гордєєва, С.А.Таранушенка, Н.А.Коцюбинської та ін. Серед інших докорів, які сипалися на них з боку офіційного мистецтвознавства, був і такий - належність до школи Ф.І.Шміта. Щоб вивести їх з-під удару Ф.І.Шміт підготував і в лютому 1932 р. відправив до Д.П.Гордєєва у Харків офіційного листа, в якому, проаналізувавши свої «відступи» від положень марксизму, наголосив, що це його особисті прорахунки, за які може відповідати лише він. «Спонукало мене до цього,- писав Федір Іванович 24 вересня 1932 р. Д.П.Гордєєву,- те сумне становище, в яке ви всі були поставлені. Насправді, ви ж то за мене не можете і не повинні відповідати»[150].

Вчинок, що заслуговує на найглибшу повагу, однак, не врятував Д.П.Гордєєва, С.А.Таранушенка від біди - восени 1933 р. вони були заарештовані органами ДПУ. В цей же час опинився за гратами спецв'язниці в Ленінграді і Ф.І.Шміт. Він був звинувачений у причетності до фашистської організації російських і українських націоналістів - «Російська національна партія». Члени організації, переважно співробітники науково-дослідних установ АН СРСР, начебто, передавали результати своїх досліджень іноземним фірмам, проводили шкідницьку діяльність по зриву науково-дослідних робіт оборонного значення, поставляли зброю контрреволюційним осередкам організації на Україні. Окрім того, вони вели націоналістичну пропаганду, широко використовуючи з цією метою легальні можливості наукової і музейної роботи, прагнули до повалення Радянської влади з допомогою інтервенції фашистської Німеччини. Ф.І.Шміту приписали, небагато-немало, як керівництво осередками профашистської організації в гуманітарних наукових установах Ленінграда. Незважаючи на відсутність будь-яких доказів контрреволюційної діяльності Федора Івановича, (окрім зізнань «спільників»), 29 березня 1934 р. колегія ЛДПУ засудила його до 5 років виправно-трудових таборів з заміною цього покарання на заслання до Казахстану на такий же термін[151].

Відбувати визначену міру покарання Ф.І.Шміта вислали в Акмолінськ, але вже 15 листопада 1934 р. Особлива нарада при НКВС СРСР дозволила йому переїзд до Ташкенту[152].

Прибувши на початку 1935 р. до столиці Узбекистану, Ф.І.Шміт зупинився на квартирі у А.С.Єфімова, а згодом зняв будинок N 7 у 3-ому Хорошиському тупику. В лютому цього ж року влаштувався на посаду наукового консультанта Ташкентського музею мистецтв. Здійснював загальне керівництво експозиційною роботою в музеї. Окрім того, безпосередньо готував виставку робіт радянських художників, розробив план виставки самодіяльного мистецтва, підготував до друку путівник по музею. З 1 лютого 1937 р. вийшов на пенсію[153].

Звиклий до повсякденної напруженої роботи, Ф.І.Шміт не поспішав відпочивати - час від часу надавав консультації музею мистецтв, виступав з лекціями перед членами Спілки архітекторів Узбекистану, готував рукописи наукових праць. На жаль, довідатися про їх зміст, мабуть, ніколи вже не доведеться.

9 серпня 1937 р. сержант УДБ НКВС Уз РСР Якубишин підписав постанову про арешт Ф.І.Шміта. Окрім посилання на причетність Федора Івановича до контрреволюційної організації в Ленінграді, це рішення мотивувалося тим, що «він своїх контрреволюційних переконань не змінив, залишається непримиренним ворогом Радянської влади і продовжує вести контрреволюційну фашистську агітацію, контрреволюційно, по-наклепницькому висловлюється про політику Радянської влади і партії, внутрішнє економічне становище Радянського Союзу». А наступного дня до помешкання Ф.І.Шміта увірвалися енкавеесівці. Навіть не показавши ордера на арешт, на очах у знесилених гіркими передчуттями Федора Івановича та його дружини, Павли Станіславівни, провели трус. Забрали знайдені дорогоцінності та ощадну книжку, низку листів, два записники, три рукописи. Склали все в старенький шкіряний портфель. Змусили Федора Івановича взяти його в руки. Повели до автомашини...[154].

В Ташкентській тюрмі, де утримували під час слідства Ф.І.Шміта, про нього, здавалось, забули. Лише 5 жовтня 1937 р. Федора Івановича викликали на перший допит. Не отримавши від нього ніяких добровільних зізнань у контрреволюційній діяльності, добувати їх вже випробуваними на той час методами слідчі не стали - можливо, пожаліли старість вченого, а можливо, розуміючи його приреченість, вирішили піти іншим шляхом доведення вини підслідчого. Відтак, знайшли серед колишніх співробітників та знайомих Федора Івановича таких, що згодилися скомпроментувати його. Один з них, наприклад, показав, що Ф.І.Шміт висловлював співчуття розстріляним у справі троцкістсько-зінов'ївського центру, висміював політику ВКП (б) та Радянської влади, які «оголосили кампанію пильності, що скоро пройде», а по відношенню до сталінської Конституції 1936 р. сказав «що це папірець. Більшовики не один такий папірець випустили. А цю свободу і демократію (декларовану в Конституції), він відчув від Радянської влади на своїй власній шкірі...» З'явилися в протоколах допитів «свідків» і записи про те, що Ф.І.Шміт «в своїй практичній і теоретичній роботі як історик-мистецтвознавець пропагував контрреволюційні фашистські погляди...» А ще: начебто говорив «що дарма шукають контрреволюцію у таких людей, як він, і що давно потрібно було більшовикам звернути увагу на своє середовище», тощо[155].

Зведені докупи, подібні свідчення склали основу звинувачувального висновку у справі Ф.І.Шміта. З нього випливало, що Федір Іванович постійно пропагував фашистські погляди в царині історії мистецтва; в своїх лекціях перед архітекторами і художниками Ташкента перекручував положення основоположників марксизму-ленінізму в галузі мистецтвознавства, протиставляв їм свої власні концепції, начебто стверджував, що мистецтво національних республік повинно творитися виключно корінною нацією, без впливу на нього російської культури; в 1936 р. організував контрреволюційну виставку робіт самодіяльних художників; паплюжив Конституцію 1936 р. та керівників партії і уряду. І хоч конкретних доказів вини Ф.І.Шміта у звинувачувальному висновку не наводилося, Судова трійка НКВС Уз РСР 5 листопада 1937 р. винесла йому смертний вирок. 3 грудня 1937 р. він був виконаний[156].

Нічого не знаючи про долю чоловіка, Павла Станіславівна напередодні війни неодноразово зверталася до Верховного Суду СРСР з проханням звільнити Ф.І.Шміта з-під арешту. Однак, натикалася на завісу мовчання. Лише 16 грудня 1940 р. її повідомили, що Федора Івановича засуджено до 10 років ув'язнення без права листування. Коли ж спробувала було добитися такого права і надіслати Ф.І.Шміту хоча б

невеличку вісточку від сім'ї, їй усно повідомили, що 11 листопада 1941 р., відбуваючи покарання, Федір Іванович помер[157].

За наполяганням наукової громадськості СРСР в 1956 р. була здійснена перевірка матеріалів слідчих справ Ф.І.Шміта 1933-1934 та 1937 рр. Винесені на їх основі несправедливі вироки було відмінено, а Федора Івановича повністю реабілітовано. Однак, до сьогоднішнього дня на сторінках енциклопедичних видань, досліджень життєвого шляху і творчого доробку вченого зустрічаємо різні дати його смерті: 1941 р.[158], листопад 1942 р.[159], грудень 1942 р.[160]. Жодна з них, однак, навіть дотично не вказує на ті трагічні обставини, за яких перестало битися серце видатного вченого і педагога, великого патріота своєї Батьківщини.

---

1 Прокоф ьев В.Н. Федор Иванович Шмит (1877-1941) и его теория прогрессивного циклического развития искусства // Советское искусствознание. - М., 1981. - Вип. 2.

2 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 12, спр. 8738. - Арк. І.

3 Там же.

4 Прокофьев В.Н. Указ. соч.

5 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 12, спр.8738. - Арк. І

6 Прокофьев В.Н. Указ. соч. - С.

7 Білокінь С.Українська зірка вченого // Пам'ятники України.- 1987. - N 1. - С.25.

8 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп.12, спр. 8738. - Арк. І, 4.

9 Шмит Ф. Киевский Софийский собор // Светильник. - 1913. - N 8.

10 Білокінь С. Вказ. праця. - С.24.

11 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 12, спр. 8738. - Арк. 4; ДАХО. - Ф.Р. - 4365, оп. 1, спр. 1. - Арк. 8.

12 Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. - Л., 1929. - с. 45-46.

13 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 1, спр.693. - Арк. 81; спр. 70. - Арк.44.

14 ДАХО. - Ф.Р - 4156, оп.1, спр. 1. - Арк. 8-9.

15 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 1, спр. 691. - Арк. 14, 41; спр. 693. - Арк. 8, 161; спр. 700. - Арк. 16.

16 Архів КДБ України. - Спр. 44237. - Т. 4. - Арк. 189 зв; ДАХО. - Ф.Р. - 4156, оп. 1, спр. 24. - Арк. 2, 13.

17 Білокінь С. Вказ, праця. - С. 26; ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 12, спр. 4277. - Арк.6.

18 Шмит Ф. Искусство - его психология, его стилистика, его эволюция. - Харьков, 1919.

19 Шмит Ф. Искусство древней Руси - Украины. - Харьков, 1919.

20 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 12, спр. 491. - Арк. 69 зв.

21 ВР ЦНБ АН України. - Ф.Х, спр. 31646. - Арк. 1.

22 Білокінь С. Вказ. праця. - С. 26.

23 Архів КДБ України. - Спр. 44237. - Т. 2. - Арк. 2, 4, 5, 7, 81-83, 100-105; Т. 4. - Арк. 190, 195, 197-199.

24 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 2, спр. 55. - Арк. 82.

25 ВР ЦНБ України. - Ф. 279, спр. 807. - Арк. 1.

26 НА ІА АН України. - Ф. ВУАК, спр. 3. - Арк. 4-4 зв., 5-9.

27 Цвейбель Д.С. З історії вивчення і охорони археологічних пам'яток на Україні в перші десятиріччя Радянської влади // Укр. істор. журн. - 1971. - N 12. - С. 109; ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 807. - Арк. 1.

28 Там же.

29 Там же. - Спр. 806. - Арк. 1-1 зв.

30 Там же. - Спр. 904. - Арк. 6.

31 Там же. - Арк. 6 зв.; НА ІА АН України - Ф.ВУАК, спр. 3. - Арк. 15 зв.

32 Там же. - Арк. 17.

33 Там же. - Арк. 47-48.

34 ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 806. - Арк. 2.
35 НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 3. - Арк. 52-53 зв.
36 Там же. - Арк. 51.
37 Там же. - Арк. 59.
38 Акуленко В.Літопис охорони пам'яток Радянської України // Пам'ятники України. - 1986. - N 3. - С. 10.
39 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 2, спр. 456. - Арк. 19 зв.
40 НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 4. - Арк. 15
41 Там же. - Спр.13. - Арк. 28, 30.
42 ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 830. - Арк. 12-14; Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927 рр.: Зб. док. і матеріалів. - К., 1973. - С. 230-231.
43 ЗУ УРСР. - 1922. - N 49. - Ст. 729.
44 ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 4. - Арк. 5
45 ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 904. - Арк. 15, 16.
46 НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 21. - Арк. 20 зв.
47 ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 830. - Арк. 8.
48 Там же. - Арк. 15.
49 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 2, спр. 456.- Арк. 10.
50 НА ІА АН України . - Ф.ВУАК, спр. 177. - Арк. 18 зв.
51 ВР ЦНБ АН УРСР. - Ф. 279, спр. 830. - Арк. II зв.
52 НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 13. - Арк. 27.
53 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 2, спр. 456. - Арк. 82-82 зв.
54 Там же. - Арк. 45.
55 Там же. - Арк. 107
56 Там же. - Арк. 112; Звідомлення Всеукраїнської академії наук у Києві за 1923 р. - К., 1924. - С.66; НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 5. - Арк. 6 зв. 14.
57 Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. - Л., 1925. - С.236-237.
58 НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 5.- Арк. 5-5 зв.
59 ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 904. - Арк. - 9 зв. - 10.
60 ЦДА РРФСР. - Ф. 2307, оп. 3, спр. 164. - Арк. 257-257 зв.
61 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 9410. - Арк. 8.
62 ЦДА РРФСР. - Ф. 2307, оп. 3, спр. 359. - Арк. 10 зв.
63 НА ІА АН УРСР. - Ф.ВУАК, спр. 7. - Арк. 10-10 зв.
64 Там же. - Спр. 5. - Арк. 9 зв. - 10.
65 Там же. - Спр. 9. - Арк. 5.
66 Там же. - Спр. 5. - Арк. II зв.
67 Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927 рр. - С. 267-268.
68 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 2, спр. 456. - Арк. 91.
69 Там же. - Оп. 6, спр. 6131. - Арк. 99.
70 ЦДАЖР України. - Ф. 1, оп. 2, спр. 982. - Арк. - 384.
71 Там же.
72 Там же. - Ф. 166, оп. 2, спр. 456. - Арк. 124-126.
73 ЗУ УРСР. - 1926. - N 56. - Ст. 376.
74 ДАХО. - Ф.Р - 4365, оп. 1, спр. 5. - Арк. 8.
75 Збірник секції мистецтв. - К., 1921. - Вип. 1. - С. 164.
76 ЦДА РРФСР. - Ф. 2307, оп. 3, спр. 20а. - Арк. 22.
77 Збірник секції мистецтв. - С. 164.
78 ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 923. - Арк. 1.
79 Барвінок В. Софійська комісія при Всеукраїнському археологічному комітеті ВУАН // Хроніка археології та мистецтва. - К., 1931. - Ч. 3. - С.89.

80 Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). - К., 1989. - Ч.1. - С. 127.

81 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 2, спр. 452. - Арк. 12 зв. 82 ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр.904. - Арк. 6 зв.

83 Барвінок В.Вказ. праця. - С. 89.

84 Шмит Ф.И. Об исследовании и изучении памятников древнерусского искусства // Наука на Украине. - 1922. - N 3. - С. 141, 143.

85 НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 93. - Арк. 27.

86 Там же. - Спр. 4. - Арк. 79.

87 Отчет народного Комиссариата Просвещения за 1921 год // Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров, Наркоматов, Уполнаркоматов и Центральных учреждений УССР 6-му Всеукраинскому съезду Советов Р., К. и К.Депутатов. - Харьков, 1921.– С.12.

88 ДАКО. - Ф.Р - 4156, оп. 1, спр. 20. - Арк. 23.

89 Барвінок В. Вказ. праця. - С. 89.

90 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 2, спр. 1184. - Арк. 6; ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 923. - Арк. 1.

91 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 3, спр. 413. - Арк. 1.

92 ДАКО. - Ф. 4156, оп. 1, спр. 20. - Арк. 23.

93 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 2, спр. 452. - Арк. 12 зв.

94 Там же. - Спр. 456. - Арк. 54.

95 Там же. - Арк. 55.

96 Там же. - Арк. 54 зв.

97 ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 904. - Арк. 9-9 зв.

98 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 2, спр. 456. - Арк. 57.

99 НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 6. - Арк. 6.

100 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп.2, спр. 456. - Арк. 56.

101 НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 5. - Арк. 8.

102 Там же. - Арк. 7.

103 Барвінок. В. Вказ. праця. - С. 89.

104 ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 904. - Арк. 11, 12 зв.

105 Там же. - Ф.Х., спр. 18688. - Арк. 1-3.

106 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 3, спр. 413. - Арк. 90.

107 Там же. - Арк.1.

108 Там же.

109 Там же. - Арк. 92.

110 Там же. - Арк. 52-53, 56-57.

111 Там же. - Арк. 94.

112 Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1923 рік. - К., 1924. - С. 24.

113 ЦДАЖР України. - Ф.166, оп. 6, спр. 6131. - Арк. 98.

114 НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 3. - Арк. 12-13.

115 ЦДАЖР України. - Ф. ВУАК, оп. 3, спр. 413. - Арк. 1-1 зв.

116 Там же. - Оп. 6, спр. 6131. - Арк. 98.

117 НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 5. - Арк. 5.

118 Білокінь С.Вказ. праця. - С. 26.

119 ВР ЦНБ АН України . - Ф. 279, спр. 904. - Арк. 7.

120 Там же. - Арк. 11 зв.

121 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 2, спр.456. - Арк. 133.

122 Білокінь С. Вказ. праця. - С. 26.

123 ВР ЦНБ АН України. - Ф. 279, спр. 904. - Арк. 8 зв.
124 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 3385. - Арк. 13.
125 Білокінь С. Вказ. праця. - С. 26.
126 Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського. Публікація С.Білоконя // Наука і культура. Україна. - К., 1990. - Вип. 24. - С. 272.
127 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 2, спр. 1157. - Арк. 20-20 зв.
128 Там же. - Оп. 3, спр. 413. - Арк. 1 зв.
129 Там же. - Оп. 2, спр. 1157. - Арк. 19.
130 Там же.
131 Там же. - Арк. 22.
132 Там же. - Арк. 19.
133 Базилевич В. Киевский археологический институт // Борьба классов. - 1924. - N 1. - С. 381-382.
134 ЦДАЖР України. - Ф.166, оп. 2, спр. 1157. - Арк. 35.
135 Там же. - Арк. 40-42.
136 Білокінь С. Вказ. праця. - С. 26.
137 Шмит Ф.И. Государственный институт истории искусств // Печать и революция. - 1927. - Кн. 8. - С. 70-75.
138 Банк В.А. Ф.И.Шмит (К 90-летию со дня рождения) // Византийский временник. - 1969. - Т. 30. - С. 318.
139 Шмит Ф.И. Почему и зачем дети рисуют. - М., 1925.
140 Шмит Ф.И. Искусство. Основные проблемы теории истории. - Л., 1925.
141 Шмит Ф.И. Предмет и границы социологии искусствоведения. - Л., 1928.
142 Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. - Л., 1929.
143 Там же. - С. 237.
144 Прокофьев В.Н. Указ. соч.
145 Хроника.// Проблемы истории материальной культуры. - 1933. - N 3-4. - С. 78.
146 Шмит Ф.И. Политика и византиеведение // Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры. - 1932. - N 7-8. - С. 6-23, 74.
147 Проблемы истории материальной культуры. - 1933. - N 9-10. - С. 76.
148. Прокофьев В.Н. Указ. соч.
149 Архів УКДБ України по Харківській області. - Спр. 12975. - Т.1. - Арк. 55.
150 Там же. - Арк. 54.
151 Там же. - Т.2. - Арк. 60-71.
152 Архів КДБ Уз РСР. - Спр. 350825. - Арк. 22-23.
153 Там же. - Арк. 13, 20.
154 Там же. - Арк. 1, 15, 17-18.
155 Там же. - Арк. 3-14, 19-21.
156 Там же. - Арк. 24-27.
157 Там же. - Арк. 28-31, 34.
158 Прокофьев В.Н. Указ. соч. - С.
159 Шмит Федор Иванович // История Академии наук Украинской ССР - К., 1979. - С. 741.
160 Банк А.В. Указ. соч. - С. 318.

О.О.НЕСТУЛЯ.